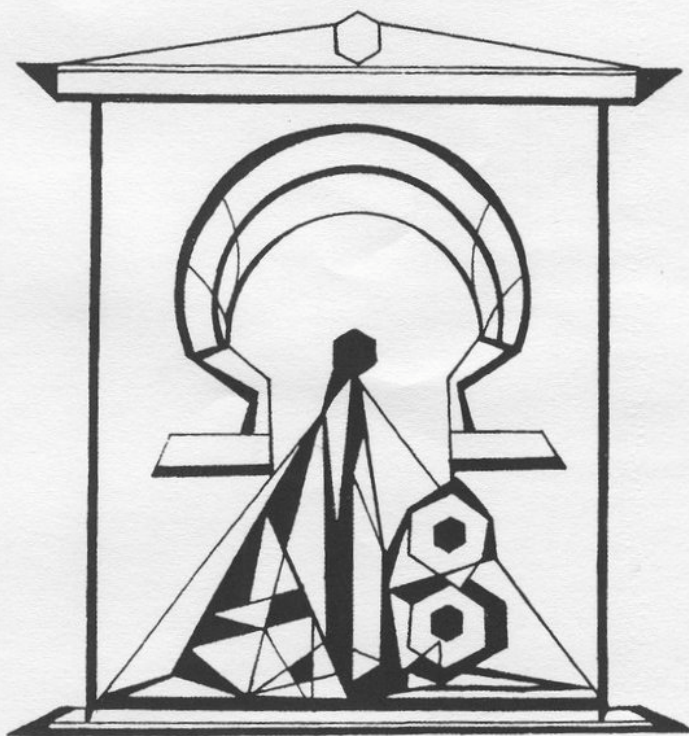

jrg. 7/ nr. 3
juni 2000

G A M M A

forum over onze rol in de evolutie

STICHTING
TEILHARD DE CHARDIN

ten dienste van

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMA is een uitgave van de Stichting Teilhard de Chardin ten dienste van 'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'. Teilhard de Chardin (1881-1955) was als denker en mysticus een bron van inspiratie vanwege zijn optimistische visie op de evolutie, waarin de mens en zijn verantwoordelijkheid centraal staan.

**DE STICHTING TEILHARD DE CHARDIN
IS GERICHT OP ONZE TOEKOMST.
ZIJ STREEFT NAAR GROEI IN BEWUSTZIJN VAN DE WAARDEN
VAN DE MENS.**

**DIT VANUIT EEN EVOLUTIONAIRE BENADERING VAN DE
WERKELIJKHEID IN HAAR NATUURLIJK-HARMONISCHE,
HAAR RATIONEEL-WETENSCHAPPELIJKE EN HAAR
EMOTIONEEL-MYSTIEKE DIMENSIE.**

participanten in

'Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie':

Nike Böck (secretaris studiegroep TdC Delft)
Cees Boelhouwer (em.-hoogleraar procestechnologie)
Arend Boessenkool (geodeet)
Ton Borsboom (r.-k theoloog; studiegroep TdC Delft)
Benedict Broere (kunstenaar-filosoof)
Luciën Cosijns (contactman 'Interfaith Organisation' - België)
Ben Crul (ingenieur - Whiteheadgroep Rijswijk)
Lindy Deurvorst (vertaalster-docent Engels)
Wim van Eyden (ingenieur - medewerker Comparatieve Filosofie Libbrecht)
Aad Fokker (Nederl. Protestantenbond -NPB - Woodbrookers)
Henk Hogeboom v.B. (voorz. Stichting TdC)
Ko Kleisen (oud-rector scholengemeenschap; Whiteheadgroep Rijswijk)
Pieter Maris (architect-ontwerper)
Hans Richter (communicatietechnoloog)

Adres bestuur en redactie:

Stichting Teilhard de Chardin
t.a.v. Henk Hogeboom van Buggenum
Op de Wieken 5 - 1852 BS Heiloo
Tel. 072 - 5 33 26 90 - e-mail: sttdc@worldonline.nl
Internet: <http://home.worldonline.nl/~sttdc>

Abonnement op GAMMA

Voor Nederland: f 35,- m.i.v. jan. voor 6 nrs. (losse nrs. f 6,-) op rek.nr. 41 38 64 952
t.n.v. Stichting Teilhard de Chardin - Heiloo - **voor België: BF 720,-**, (losse nrs. BF 125)
op rek. nr. 414-3342831-53 ten name van Stichting Teilhard de Chardin, bij de KBC Bank,
Gemeenteplein, 2640 MORTSEL, België.

Bij de voorplaat: Deze is een ontwerp van de kunstschilder Irena de Wit-Gersie uit Amsterdam.
ISSN: 1570-0089

Inhoud

Van de redactie		p. 03
Lezers aan het woord:		
1. Vincent Scholze		p. 04
2. Hans Richter		p. 04
Lindy Deurvorst	recensie: THE WAY - An ecological World-view by Edward Goldsmith	p. 05-08
Ben Crul	Welke benadering verdient de voorkeur bij het streven naar convergentie van wetenschap en religie?	p. 09-16
Wim van Eyden	Toepassing van het Comparatief Model (CM) van Ulrich Libbrecht in Comparatieven	p. 17-21
Benedict Broere	AOS CONCREET IV-B. Go with the flow	p. 22-29
Novalis	Hymne aan de nacht (vert. Henk H.v.B)	p. 30
Hans Richter	Ωmega = het Idee achter de evolutie	p. 31-36
Henk Hogeboom v.B.	Brief aan een bisschop	p. 37-38
Fred van Kleef	Abraham Joshua HESCHEL	p. 39
Janine Kallen	De constructieve invloed van wetenschap op de Godvraag-2 - Tahirih-lezing	p. 40-47
Henk Hogeboom v.B.	Sloterdijk en Safranski onder één hoed	p. 48-53
Henk Hogeboom v.B.	Het posthumane tijdperk	p. 54-55
Jermak de Wit	Gottfried de Purucker (1874-1942): Aspecten van de Occulte Filosofie, recensie.	p. 56-58
Ab van de Wal	Van de boosheid en de troost	p. 59-60
redactie	Pro-GAMMAatjes	p. 61-63

ISSN: 1570-0089

Van de redactie

De wereld om ons heen geeft heel wat te denken. We worden dagelijks met onze neus gedrukt op de tragedie van het bestaan. We zien mensen daarin ten onder gaan. Anderen vechten ertegen en zegevieren als niet gekende helden. Hun moed en opofferingsgezindheid loutert en troost. We voelen ons gesterkt het er niet bij te laten. Ons in te zetten om het steeds beter te doen. Rampen als in Enschede (blz. 59-60) mogen niet meer gebeuren. Waar lag ons falen? Wie schoot er tekort?

Het menselijk tekort - hoeveel is er al over gesproken? Steeds weer komt het thema terug. En toch... de wetenschap en techniek wanen zich almachtig. Er komt een tijd dat we alles kunnen beheersen, zeggen de avantgardisten (blz. 54-55). Maar wie zijn die 'we'? Zijn dat nog mensen van vlees en bloed die kunnen liefhebben? De dichter Friedrich von Hardenberg (1772-1801), de romanticus Novalis, had een heel ander beeld van de toekomst dan zij. Geen bionische wezens zag hij voor zich, half machine half mens, maar mensen die het goddelijk sacrament van de liefde in Christus voltooien. In een hymne geeft hij zich over aan deze erotische mystiek (blz. 30). Hoe ver staan deze beelden af van onze nuchtere, calculerende en analyserende tijd? Overal staan wij klaar met de meetlat. Alles moet passen in kaders en regels. Zo niet, dan wordt het massaal ontkend en bestreden. Niet alleen Sloterdijk en Safranski weten daarover mee te praten (blz. 48-53). Onze eigen Nijmeegse theoloog Schillebeeckx mag de eer niet smaken, dat een leerstoel naar hem wordt vernoemd. Het Vaticaan, gesteund door christelijke ijvervaarders als de economische topman prof. F.E.W. Rutten, nam hem de maat. En dan ontdekken we bij bisschop Anton Hurkmans een teken van hoop. Is er posthuum voor Teilhard eindelijk kans op acceptatie en waardering? We schreven een brief, waarop nog geen reactie kwam (blz. 37).

De SOW-kerken geven ook hoop. Zij staan voor Samen op Weg. En samen is samen, dus belegden zij een conferentie over het nieuwe-tijdsdenken. Met sprekers als Jakob Slavenburg. Levensgevaarlijk, vonden rechtzinnige gelovigen: Op het laatste moment trok SOW zich terug. Eens te meer wordt daarmee bewezen hoe nuttig het boekje is dat onze Stichting nu alom promoot: 'Het christendom in evolutie' van de Sri-Lankaanse priester Fernando. Het staat in het Engels op onze website. Naast een recensie van het inspirerende boek 'The Way' van Edward Goldsmith, oprichter van het tijdschrift 'The Ecologist'. Voor het verband tussen de geest en de stof gaat hieraan vooraf ook een hymne. Maar nu van Teilhard. Ze staat in zijn boek 'The Heart of Matter'. In het Nederlands was dit nog niet eerder vertaald (blz. 05-08). Religie en wetenschap? Ze staan centraal bij Benedict Broere (blz. 22-29). Maar... waarvan gaan wij uit bij ons streven naar convergentie? Met die vraag geeft Ben Crul ons nog eens extra te denken (blz. 09-16).

LEZERS AAN HET WOORD -1

"Science without Religion is lame, Religion without Science is blind." (A. Einstein)
Hierbij wil ik graag 1 exemplaar van het boekje van Antony Fernando bestellen. Het lijkt mij zeer interessant!

Artikelen uit *GAMMA*, zoals het stuk van Sjoerd Bonting in het laatste nummer, helpen enorm om de mysticus en wetenschapper in mij dichter tot elkaar te brengen. Mijn wetenschapsbeoefening wordt steeds meer ondergeschikt aan mijn geestelijk denken. Ik hoop dat de toekomstige wetenschap daar ook naar toe zal gaan, anders denk ik dat het de verkeerde kant op gaat en vele inzichten achterwege blijven. Hierdoor kunnen grote fouten gemaakt worden!

Evolutie en Schepping zie ik trouwens als één. Jammer genoeg is het vaak moeilijk voor zowel (sommige) wetenschappers als theologen/filosofen om de dualiteit te overstijgen, ook al staan ze ervoor open.

Ik ben nog bezig met mijn werk over Religie in de Wetenschapstheorie. Het is zeer interessant en hopelijk kan ik hiermee mijn visies aantonen en concreet maken! Misschien heb ik er de tijd voor om er een artikel over te schrijven (in het najaar).

Vincent Scholze

LEZERS AAN HET WOORD- 2

Aan de nieuwe kaft van *GAMMA* bevalt mij ook ditmaal, dat de oude symbolen er nog steeds in terugkeren. Als achtergrond voor het artikel in de vorige *GAMMA* over de rol van de seksualiteit (p. 53-58, *red.*) nog een historisch interessant detail: Bij mijn oorspronkelijk ontwerp van de voorplaat is de gamma een fallussymbool en de omega een kosmische vagina, waardoor de voorplaat een kosmische copulatie en daarin de kaballistische IO-combinatie symboliseert. Het probleem voor een voorplaat bestaat nu daarin deze symbolen weliswaar onderbewust te activeren, maar op een niveau, waarop de gemiddelde buitenstaander er slechts nietszeggend op kan reageren. Wellicht proberen de andere kunstenaars deze symbolen onderbewust te handhaven. Is dit de redactie opgevallen? Voor mij is na vele jaren studie nog steeds de androgyne samensmelting (in welke vorm dan ook: geestelijk en/of lichamelijk, individueel, als echtpaar of in een grote gemeenschap) het grote mystieke symbool in ons menselijk bestaan.

Met de stelling, dat de ascese de gevaarlijke klip voor de geestelijken omzeilt, ben ik het niet helemaal eens. De ascese brengt vele geestelijken in onrust, zodat zij door het nadenken over het probleem van de begeerte ternauwernood voldoende nachtrust vinden. Ik geloof, dat de kerk de geestelijken de zorg voor familie gewoon wilde wegnemen. Wie over het eten van ca. 10 familieleden moet nadenken, heeft geen tijd voor filosofie. Dat er dan problemen op het gebied van de seksualiteit ontstaan, hebben ze gewoon op de koop toegenomen. Wat denkt de schrijver daarvan?

Hans Richter

**THE WAY - An ecological World-view by Edward Goldsmith, Shambala
Publications, 1993, £ 25,- , 550 pp.
*Lindy Deurvorst***

Teilhard de Chardin: Hymne aan de materie

'Een zegen ben je, ruwe natuur, onvruchtbare bodem, weerbarstige rots: jij, die slechts dorst naar geweld, jij die dwingt ons te werken als wij willen eten.

'Een zegen ben je, o stof vol gevaren, zee vol geweld, o tomeloze hartstocht: jij die ons verslindt als wij je niet temmen.

'Een zegen ben je, o machtige materie, o evolutie, in je loop onomkeerbaar en steeds nieuw waar iets maar ontstaat: jij, die onze geest bij voortdoring noopt tot herzien van de schema's, die ons dwingt almaar verder en verder te gaan op onze jacht naar wat waar moge zijn.

'Een zegen ben je, o universele stof, onmeetbare tijd, grenzeloze hemel, onpeilbaar in je drievoudige diepte van sterren, atomen en leven na leven: jij die steeds weer te groot bent voor onze enge normen en maten, ze nietig laat zijn en ons zo openbaart de dimensies van God.

'Een zegen ben je, ondoordringbare stof: jij, die de schakel vormt tussen onze geesten en de wereld van essenties, het verlangen in ons wekt de dichte sluier van de verschijnselen eens te doorbreken.

'Een zegen ben je, sterfelijke stof: jij die het proces van uiteenval eens in ons zult ervaren en ons daarmee noopt je te volgen naar het hart van al wat bestaat in zijn diepste essentie.

'Zonder jou, zonder jouw hevige prikkels, zonder de kracht waarmee je ons opdrijft, zouden wij ons hele leven nergens toe komen, stilstaan, in kinderlijke onwetendheid blijven zowel over onszelf als over God. Jij, die ons neerslaat en dan de wonden verbindt, jij die ons weerstand biedt èn voor ons zwicht, jij die afbreekt èn opbouwt, jij die ketent èn vrijmaakt, het elan van onze zielen, de hand van God, het vlees van Christus: jij bent het, materie, die ik mijn zegen geef.

'Ik zegen je, materie, en jouw bestaan juich ik toe: niet als de hogepriesters van de wetenschap of de moralisten zie ik jou, onteerd, vervormd - een massa redeloze krachten en lage begeerten - maar zoals je jezelf vandaag aan mij openbaart, in je totaliteit en je ware natuur.

'Jouw bestaan juich ik toe als de onuitputtelijke bron van zijn en van wording, waarin alles ontkiemt en groeit zoals het bedoeld is.

'Jouw bestaan juich ik toe als de universele kracht die samenbrengt en verenigt, waardoor de veelheid van monaden verbonden worden en waarin zij alle zich buigen naar hun gezamenlijk doel langs de weg van de Geest.

'Jouw bestaan juich ik toe als de welluidende klank van het water, waaruit de zielen als in een fontein opspringen, en zoals het heldere kristal waaruit het nieuwe Jeruzalem wordt gevormd.

'Jouw bestaan juich ik toe als het Goddelijk Milieu, bruisend van scheppende krachten, als de oceaan die drijft op de Geest, als de klei die gekneed en bezielde is met leven door het vleesgeworden Woord. (Uit: *The Heart of Matter* - blzz. 75-76)

THE WAY - DE WEG

Het magnum opus 'The Way' (de Weg) van Edward Goldsmith geeft een omvattend beeld van wat de mens in de zogeheten Westerse Wereld vandaag de dag beweegt. Daarmee ontstond een groot epos van het Holisme, dat de diverse fenomenen kritisch beschouwt en tot een synthese brengt. In de woorden van de schrijver zelf: 'Redacteurs van tijdschriften weten niet wie zij zullen vragen om een recensie erover te schrijven daar mijn boek een zeer breed terrein beslaat. Het is voor hen moeilijk uit te maken of het nu gaat over ecologie, antropologie, economie, sociologie, de wetenschapsfilosofie of religie'.

En daarin ligt wat mij betreft ook de reden, waarom we hier kunnen spreken van een alomvattend meesterwerk. Edward Goldsmith is een activist, maar ook een geleerde. Hij is de schrijver van talloze boeken en artikelen. Verder is hij de oprichter van het tijdschrift *The Ecologist*, waarvan hij ook nu nog redacteur is. In 1991 kreeg hij de *Right Livelyhood Award*, die ook wel de alternatieve Nobelprijs wordt genoemd. De Teilhardvereniging in Engeland wijdde een heel nummer van haar tijdschrift aan zijn boek *The Blueprint of Survival*, dat in januari 1972 verscheen. Aan dit speciale nummer gaven onder meer Margaret Mead en de graaf van Edinburg hun bijdrage.

Het boek *The Way* geeft allereerst een scherpe kritiek op de wereldbeschouwing van het modernisme. Deze denkrichting is thans bepalend voor alle disciplines die zich bezig houden met wetenschappelijk onderzoek over onze wereld. Vroegere maatschappijvormen zagen het menselijk welzijn niet zo zeer afhankelijk van het bevorderen van economische ontwikkeling en wereldhandel, maar in plaats daarvan het beste gewaarborgd door het handhaven van een strenge orde zoals die van de kosmos. Altijd al werd deze kosmische orde gezien als iets wat zowel de samenleving omvatte als de natuurlijke wereld en de wereld van de goden. Deze werden bovendien allemaal beschouwd als te zijn georganiseerd volgens hetzelfde grondontwerp en gestuurd door dezelfde fundamentele wetten.

Terwijl - zoals bij ons - de belangrijkste problemen worden geïnterpreteerd als een bewijs dat de economische ontwikkeling niet ver of flink genoeg is voortgeschreden, duiden ze er daarentegen voor zo'n maatschappij op, dat deze van de Weg (*Way*) is afgeraakt en daarbij de strenge orde van de kosmos heeft verstoord. In wezen is deze interpretatie natuurlijk juist, daar de meeste problemen waarmee wij worden geconfronteerd te wijten zijn aan de verstoring van het natuurlijk evenwicht in systemen - gezinnen, gemeenschappen en het milieu - waarvoor geen technische oplossing bestaat.

Een echt ecologische wereldbeschouwing moet - zoals de schrijver het ziet - beslist berusten op de inzichten van de oorspronkelijke samenleving. Opmerkelijk genoeg waren de leden daarvan de enigen, die wisten hoe zij in hun echte levensbehoefte moesten voorzien zonder de levende natuur te vernietigen waarvan we voor ons welzijn, ja zelfs voor ons voortbestaan afhankelijk zijn. In dit verband herinner ik mij hoe Teilhard spreekt over "de twee zijden van mijn wezen als mens, de 'christelijke' en de 'heidense'. Is het niet ook zo dat onze maatschappij ernstig lijdt onder het droeve feit te zijn verdeeld in het wereldse nuttigheidsdenken en de religieuze instelling? Zo, alsof deze tot twee verschillende werelden behoorden?

Ik zou graag vooral hoofdstuk 61 van *The Way* hier willen citeren. Het is het hoofdstuk, dat in zulke treffende bewoordingen de weg van de 'plattelander' schildert. Het woord 'plattelander' wordt hier gebruikt met betrekking tot een maatschappij en haar verschillende kenmerkende geledingen die zichzelf organiseert en bestuurt in plaats van van buitenaf door de staat en zijn instituten enz. te worden bestuurd.

"Het concept van de 'Weg' werd waarschijnlijk expliciet of impliciet in stand gehouden door alle plattelands-samenlevingen. Zo verwees in het oude China de TAO naar de samenhangende orde en naar de Weg van de kosmos. Het woord slaat op de dagelijkse en jaarlijkse 'omwenteling van de hemellichamen' en van de twee machten licht en duisternis, dag en nacht, zomer en winter, hitte en kou...Tao staat voor het natuurlijk verloop van de dingen. De mensen volgen de Tao, of de Weg, door zich op natuurlijke wijze te gedragen.

In het oude Egypte vervulde het concept 'MAAT' eenzelfde functie. MAAT betekent 'de juiste orde in natuur en samenleving zoals deze door de scheppingsdaad was ingericht... wat is goed, wat is juist, wet, orde, rechtvaardigheid en zorg - niet alleen in de maatschappij maar in de kosmos als geheel... MAAT is zowel de taak die de mens zichzelf stelt als de deugdzaamheid, de belofte en de beloning die hem wacht als deze vervuld wordt.

Een vergelijkbaar concept bestaat in het India van de Veden. Daar heet het R'ta. In de Veda lezen we dat de rivieren R'ta stromen. Geheel volgens R'ta is het licht van de hemelse morgenstond weer gekomen... Het jaar is het pad van R'ta. De goden zelf zijn vanuit de R'ta of in de R'ta voortgekomen: door hun daden laten zij zien, dat zij R'ta kennen, in acht nemen en liefhebben. In het handelen van mensen komt R'ta tot uiting als een morele wet.

Het concept van Dharma werd ook door de boeddhisten opgenomen; zij brachten het naar China, waar het Dharma van het Mahayana-boeddhisme vereenzelvigd werd met de Tao; het is er voor alle schepselen. Straalt immers de belangrijkste manifestatie ervan, het licht van de wereld, zijn zegeningen niet uit over alle mensen en alle dingen?

In het Perzische Avesta heet de Weg Asha, het hemelse equivalent van de aardse rechtvaardigheid. In het oude judaïsme waren in gebruik de termen Mishpat, wat betekent rechtvaardigheid of juist oordeel, en Sedeq, dat ook rechtvaardigheid betekent. Deze deugden worden aan God toegekend en zijn tevens de overkoepelende visie van de menselijke samenleving in harmonie met de hemel. Deze harmonie is SHALOM, vrede."

In de laatste vijf alinea's heb ik uitvoerig geciteerd uit het boek van Goldsmith. In hoofdstuk 61 ff vinden we zijn boodschap voor de huidige mensheid, daar maar al te vaak blijkt dat wij ons niet langer bewust zijn van de wetten die zo duidelijk aan de schepping ten grondslag liggen. Bovendien:

"Als het volgen van de 'Weg' betekent, dat we de strenge orde van de kosmos handhaven, dan zal dit in een homeotelic gedragspatroon van de maatschappij zichtbaar worden. De term 'homeotelic' stamt van de schrijver zelf. Het werd gevormd van het Griekse woorden 'homeo' (dezelfde) en 'telos' (doel). Homeotelic gedrag wil dus zoveel zeggen als 'normaal gedrag, dat ten doel heeft de strenge orde van het geheel in stand te houden'. Als het gedrag daarentegen 'heterotelic' is, dan zien we de maatschappij de tegenovergestelde weg inslaan, waardoor de orde van de kosmos in gevaar komt en het evenwicht overal zeer ernstig kan worden verstoord.

De klassieke mythologie kent talloze verhalen over de Aarde die zich wrekt op hen die de natuurlijke wereldorde verstoren.... De 'geopenbaarde' godsdiensten van onze tijd zoals het christendom, de islam en het moderne jodendom hebben de maatschappij en het natuurlijk milieu op aarde ontheiligd door ruimte te geven aan exploitatie en verwoesting... Als een maatschappij uiteenvalt en religie steeds meer iets wordt van 'een andere wereld' omdat de mens is losgeraakt van de natuur dan zal zijn gedrag tegenover de goden niet langer in het juiste kader plaatsvinden ..."

Een oude en wijze benedictijner monnik, die ik het voorrecht had te kennen, placht te zeggen als ik klaagde over de situatie in de Rooms-Katholieke Kerk: "Tja, het is ook maar mensenwerk". Toen hij het zei zag ik pretlichtjes in zijn ogen. In 1921 merkte Teilhard op: "Ik geloof dat de Kerk nog een kind is. Christus, door wie zij het leven heeft, is onmetelijk veel groter dan zij zich kan voorstellen".

Goed beschouwd bewandelen wij allemaal onze evolutionaire Weg van leren en groeien, omgeven als we zijn door natuurlijke materie. En het is zoals Sri Aurobindo opmerkte: "Een hartstochtelijk verlangen ligt in het hart van de Materie". SHALOM aan u allen, lezers.

(Dit artikel werd door de redactie vertaald uit het Engels, zie onze website op pagina: ><http://home.worldonline.nl/~sttdc/actie.htm><)

Welke benadering verdient de voorkeur bij het streven naar convergentie van wetenschap en religie?

Ben Crul

Inleiding

Het is bijna anderhalf jaar geleden dat naast de reeds bestaande 'Stichting Teilhard de Chardin', het 'Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie' is opgericht. De Stichting heeft zich daarbij ten dienste heeft gesteld van dat Genootschap. Wat betreft het streven van dat genootschap zijn er mensen die vinden dat er een onoverbrugbare kloof bestaat tussen wetenschap en religie en dat die kloof zo'n streven naar convergentie zinloos maakt. Die opvatting wordt, wat gelovigen betreft, niet zelden versterkt door de mening dat hun geloof wordt gedegradeerd, als het verstand daarbij wordt betrokken. Geloof heeft inderdaad ook bestaansrecht buiten de rede om, maar het is voor velen blijkbaar niet gemakkelijk om te (blijven) geloven, als dat geloof botst met hun gezond verstand. Ook groeit in wetenschappelijke kringen de zienswijze dat de wetenschap alléén niet het laatste woord heeft. De opvatting dat deze twee belangrijke denkwerelden elkaar nodig hebben en aanvullen, wint steeds meer terrein. In dit artikel ga ik er dan ook van uit dat convergentie van wetenschap en religie serieus nagestreefd moet worden. Een intentieverklaring dus, waarbij de praktijk moet uitwijzen hoever we komen.

Mogelijke benaderingswijzen

Het genootschap, waarvan het aantal participanten blijft groeien, bevindt zich in feite nog in een aanloopfase. Mede daarom lijkt het me verstandig om in deze fase de principiële vraag aan de orde te stellen: welke benadering verdient de voorkeur bij het streven naar convergentie van wetenschap en religie of, anders gezegd, naar een toenadering tussen verstand en geloof? Dit artikel is bedoeld als een voorstel, waarmee ik wil proberen antwoord te geven op de hierboven gestelde vraag, die ik als volgt zou willen uitwerken.

Beginnen we met te bestuderen in hoeverre de wetenschap met haar standpunten kan naderen tot de wereld van de religie of beginnen we met na te gaan in hoeverre de wereld van de religie met haar zienswijzen en belevingen kan naderen tot de denkbeelden van de wetenschap? Of is er nog een andere en misschien zelfs betere benadering? Deze vragen kunnen, dunkt me, het beste worden beantwoord door eerst de vraag te stellen wat de meest wezenlijke verschillen in visies zijn, die wetenschap en religie van elkaar verwijderd houden. David Griffin, die deze weg heeft gevolgd, heeft daar een uiteenzetting over gegeven, die ik heb verwoord in mijn artikel: 'Convergentie tussen wetenschap en religie' in nr. 3, jrg. 6 van *GAMMA*. Kort samengevat komt die uiteenzetting van Griffin erop neer dat de beoogde convergentie ermee gebaat zou zijn als de opvatting, dat er in de werkelijkheid een *bovennatuurlijk* domein bestaat (een domein waar natuurwetten niet gelden) met veelal de aanname van een bovennatuurlijke God of goden, door religies niet langer zou worden beschouwd als een visie waarover geen discussie kan worden gevoerd. Vanuit de wetenschap, zo betoogt Griffin, zouden de voor-

onderstellingen, dat ons ervaren overheerst wordt door zintuiglijke ervaringen, dat al het geestelijke gereduceerd kan worden tot het stoffelijke en dat het irrationeel is om te veronderstellen dat er een God bestaat, ter discussie moeten worden gesteld. Deze uiteenzetting van Griffin laat zien dat er, zowel van de kant van de religie als van de kant van de wetenschap, sprake is van vooringenomen standpunten die een toenadering van beide in de weg staan. Het lijkt daarom verstandig om niet zonder meer te kiezen voor een wetenschappelijke of voor een religieuze benadering, maar om te zoeken naar een derde weg. We hebben intussen geleerd dat het in een dergelijke conflictsituatie verstandig is om na te gaan of er een bemiddelingspo-ging kan worden gedaan. Is er ook in dit geval een benadering mogelijk die tot een zinvolle bemiddeling kan leiden?

Een metafysische benadering als derde weg

De door David Griffin genoemde verschillen laten zien dat we in feite te maken hebben met verschillende manieren waarop we tegen de *werkelijkheid* aankijken. Het ligt dan ook voor de hand om bij het streven naar convergentie tussen wetenschap en religie te beginnen met een analyse van de werkelijkheid.

Allereerst moet worden verduidelijkt wat we met 'de werkelijkheid' bedoelen. Ik meen dat de begrippen 'incidenteel' en 'structureel' op dit punt helderheid kunnen geven. *Incidenteel* gesproken zijn er namelijk vele werkelijkheden, die we kunnen omschrijven als de situaties, omstandigheden en/of denkpatronen waarin een mens gedurende kortere of langere tijd leeft en denkt. In die zin heeft ieder mens in feite zijn of haar eigen werkelijkheid. *Structureel* gesproken is er echter maar één werkelijkheid; de werkelijkheid bepaald door *tijd* en *ruimte*, waar we allemaal mee te maken hebben. Het denken van de mens bestrijkt naast wetenschap en religie ook gebieden als poëzie, literatuur, kunst enzovoorts. Met andere woorden: wetenschap en religie zijn deelgebieden van de werkelijkheid. In ons geval gaat het om de *totaliteit* van de werkelijkheid. Hoe ziet die werkelijkheid eruit? Hoe kunnen we die werkelijkheid verklaren? Is er een algemeen geldend patroon voor het functioneren van die werkelijkheid? De beantwoording van dit soort vragen heeft niet alleen te maken met de door tijd en ruimte bepaalde werkelijkheid maar met, wat ik zou willen noemen, de *dieptestructuur* van de werkelijkheid. Het analyseren van die dieptestructuur vereist *een filosofische* benadering, een filosofisch onderzoek. Ik zal straks trachten die analyse samen te vatten.

Daaraan voorafgaand wil ik eerst kort ingaan op de *methode* van het hier toegepaste filosofische onderzoek. Omdat, zoals gezegd, wetenschap en religie slechts deelgebieden van de werkelijkheid bestrijken en het hier gaat om de totale werkelijkheid, is alleen een *algemene* methode van onderzoek zinvol. Die algemene methode houdt in grote lijnen in, dat er drie stadia worden doorlopen, namelijk: de stadia van het doen van (specifieke) observaties, van het maken van (algemene) veronderstellingen of hypothesen en van het empirisch en rationeel testen van de gemaakte veronderstellingen. Dat laatste wil zeggen dat alleen veronderstellingen

worden geaccepteerd, dieikbaar zijn en die stroken met het gezond verstand. Het is bekend dat deze algemene methode van onderzoek in de wetenschap gebruikelijk is. Ook voor het filosofische onderzoek naar de dieptestructuur van de werkelijkheid is er geen andere zinvolle keuze dan het volgen van de algemene methode van onderzoek. Een verschil ten opzichte van het wetenschappelijke gebruik van de algemene methode van onderzoek is, dat de filosofische criteria voor het testen van de gemaakte veronderstellingen, alhoewel ze wèl van empirische en rationele aard zijn, uiteindelijk niet berusten op meetresultaten maar op onthulling, verheldering en vanzelfsprekendheid. Afgezien van dit nuanceverschil beantwoordt dus ook de filosofische methode van onderzoek aan de kenmerken van de algemene methode van onderzoek.

De gevolgde filosofische methode wordt *speculatieve filosofie* genoemd. Met het woord *speculatief* wordt in dit verband niet bedoeld dat er zonder meer allerlei speculaties worden gemaakt, maar dat alle speculatieve veronderstellingen, in overeenstemming met de algemene methode van onderzoek, empirisch en rationeel worden getest. 'Metafysica', een andere benaming voor de bedoelde speculatieve filosofie, drukt enerzijds de nauwe verwantschap uit met de fysische, natuurkundige wetenschap; anderzijds drukt 'metafysica' (metawetenschap) uit dat er ook rekening mee wordt gehouden dat binnen de werkelijkheid wetenschap als zodanig niet het laatste woord heeft. De benadering, die in dit artikel wordt gekozen als derde weg bij het streven naar convergentie van wetenschap en religie, zou ik willen omschrijven als een metafysische benadering bestaande uit een *empirisch en rationeel geteste analyse van de dieptestructuur van de werkelijkheid in haar totaliteit*.

Een analyse van de dieptestructuur van de werkelijkheid

Zonder nadere uitleg over wat ik bedoel met de dieptestructuur van de werkelijkheid blijft het voorstel tot het volgen van deze derde weg min of meer in de lucht hangen. Daarom wil ik nu trachten summier aan te geven waar het volgens de procesfilosofie van Whitehead en Hartshorne bij de *dieptestructuur* van de werkelijkheid over gaat. Dit onderwerp is uitvoerig behandeld in het boek van Hosinski *Stubborn fact and creative advance* (vertaald onder de titel *Wat gebeurt er in Gods naam?*), waaraan ik veel gedachten en uitdrukkingen heb ontleend. Ik zou dus kunnen volstaan met naar dat boek te verwijzen. Zo gemakkelijk wil ik me er uiteraard niet vanaf maken. Wèl wil ik me hier beperken tot het maken van samenvattende en toelichtende opmerkingen, waaraan ik enige eigen denkbeelden heb toegevoegd. Vooraf wil ik nog benadrukken dat, ook al staat dat niet expliciet in de tekst, ik met dit artikel geen bewijzen probeer te geven. Ik claim geen zekerheden, maar wèl een zekere mate van rationele aannemelijkheid.

De dieptestructuur van de werkelijkheid - Creatieve actualiteiten

Als we uitgaan van het *menselijke* ervaren (omdat dat het meest toegankelijk is) kan de dieptestructuur van de werkelijkheid worden gezien als een proces, waarbij

mogelijkheden 'worden' tot feiten. Feiten vormen de 'zijnde', concrete werkelijkheid (van het verleden). Mogelijkheden horen tot de toekomst; ze zijn abstract. Verondersteld wordt dat, in het voortdurend voortschrijdende kortdurende moment van het heden, mogelijkheden worden tot feiten onder de werking van 'creatieve actualiteiten'. (Whitehead sprak over 'actuele entiteiten', over 'gebeurtenissen' of over 'druppels van ervaring'). Evenals actualiteiten in het nieuws zijn deze actualiteiten slechts korte tijd 'actueel', waarna ze overgaan tot het domein van de feiten. Ze worden 'creatief' (in de neutrale zin van 'actief') genoemd omdat ze, als 'actieve' elementen, in de eerste fase van hun 'wording' feiten en mogelijkheden kunnen ervaren (ervaringen die respectievelijk *fysiek* en *mentaal* worden genoemd). Voorts kunnen ze in de daaropvolgende fases van hun 'wording' die ervaringen integreren en een *beslissing* nemen (gericht op hun eigen momentele doel) door een keuze te maken uit de openstaande mogelijkheden op basis van de 'waarde' van die mogelijkheid voor het doel, dat de creatieve actualiteit voor zichzelf heeft gekozen. Dit moet in principe een vrije keuze zijn, omdat er anders niet zinvol gesproken kan worden over een keuze. Bovendien kunnen de creatieve actualiteiten zich tot 'gemeenschappen' ordenen door als het ware hun 'estafette-stokje' over te dragen aan de volgende actualiteit voordat ze 'feit' worden. Een menselijk individu is een voorbeeld van zo'n gemeenschap van menselijke creatieve actualiteiten.

Het woord 'ervaren' wordt hier in ruime zin gebruikt. Het omvat niet alleen het 'wat' van het ervaren, maar ook het 'hoe' van het ervaren. Dat laatste impliceert dat het ervaren niet alleen bewust, maar ook onbewust plaats vindt en ook, dat het zintuiglijk ervaren of waarnemen, niet alleen in de totaliteit van de werkelijkheid maar ook bij de mens, geenszins een overheersende rol speelt.

Creativiteit, het ultieme kenmerk van de werkelijkheid

Een rationele benadering van het begrip 'creatieve actualiteit' vereist, dat deze actualiteiten een reden moeten hebben, die kan dienen als de grond voor hun activiteit. Verondersteld wordt dat deze reden is gelegen in een kenmerk van de werkelijkheid dat met de naam '*creativiteit*' wordt aangeduid. Dit kenmerk wordt gezien als de grond voor de innerlijke drang van de creatieve actualiteiten om voortdurend te streven naar het verwerklijken van nieuwe mogelijkheden, naar het realiseren van *nieuwheid*. Voor deze 'creativiteit' kan geen reden worden aangegeven. Dit betekent dat 'creativiteit' in deze analyse wordt beschouwd als het *ultieme* kenmerk van de werkelijkheid. Zo'n kenmerk kan slechts het ultieme kenmerk van de werkelijkheid zijn als het vanaf het begin eigen is geweest aan de werkelijkheid. Dit geldt ook voor de creatieve actualiteiten, die de uitingen zijn van het ultieme kenmerk van de werkelijkheid. Vanaf dat allereerste begin tot op de dag van vandaag is er sprake van een stroom van gebeurtenissen die 'zo maar' gebeuren. Toch zat er in die stroom van gebeurtenissen een 'lijn' waar we eenvoudigweg alleen al daarom niet omheen kunnen, omdat we er als mens zelf het resultaat van zijn. Ik heb het over de groei van het bewustzijn, zoals die door

Teilhard de Chardin met zijn theorie van de evolutie van een stoffelijke complexiteit, gepaard gaande met een mentale centrering, origineel en helder is beschreven.

De evolutionaire groei van het bewustzijn

In de hier gepresenteerde analyse wordt 'bewustzijn' gezien als het vermogen van de creatieve actualiteiten onderscheid te maken tussen feiten en mogelijkheden, tussen wat er **is** en wat er *kan zijn*, met andere woorden als het vermogen iets nieuws te laten gebeuren. Verondersteld wordt dat dit bewustzijn niet pas later als een nieuw verschijnsel in de evolutie is opgekomen, maar dat dat bewustzijn er al vanaf het begin is geweest. Oorspronkelijk bestond het in een rudimentaire, praktisch verwaarloosbare vorm. In de loop van de evolutie heeft het bewustzijn steeds hogere graden van *intensiteit* bereikt. De creatieve actualiteiten realiseerden daarbij een meer intens vermogen om feiten en mogelijkheden te ervaren, om hun ervaringen te integreren en om, door het maken van een keuze tussen de openstaande mogelijkheden, tot een beslissing te komen. Ook het vermogen zich te ordenen tot gemeenschappen heeft bij de evolutie van materie tot plant, dier en mens steeds verder ontwikkelde vormen aangenomen. Zo is de mens een persoonlijke ordening van een gemeenschap van creatieve actualiteiten met het vermogen om zelfbewust nieuwe mogelijkheden te evalueren en er reflectief over te oordelen. Voordat het zover was, zijn er in de loop van miljarden jaren ontelbaar veel keuzes gemaakt. Blijkbaar waren niet al die keuzes blijvend succesvol, maar uiteindelijk is het bewustzijn toch kunnen uitgroeien tot het niveau van de mens.

Intussen was er, hetgeen vooral bleek bij het verschijnen van de mens, nog een heel bijzondere stap gezet in de groei van het bewustzijn. Die stap bestond daarin, dat creatieve actualiteiten niet langer meer alleen aandacht hadden voor hun eigen 'wording', maar, het belang daarvan overschrijdend, zich ook gingen bekommeren om het belang van *andere* zaken en individuen, bijvoorbeeld door zorg voor het milieu of door een vriendenhand uit te steken in plaats een vuist te maken of stenen te gooien. Deze ontwikkeling in de richting van een *altruïstisch*, op de ander of het andere gericht bewustzijn (waarover Levinas heeft geschreven) is misschien wel de belangrijkste stap die in de evolutie is gezet; een stap die pas mogelijk is geworden na het opkomen van het *zelf*bewustzijn.

Een goddelijk, bovenmenselijk wezen

Dit gedeelte van de analyse van de dieptestructuur van de werkelijkheid klinkt wellicht interessant. Bij nader inzien is het echter toch niet aannemelijk dat de wereld, zoals die nu bestaat, op de beschreven manier is ontstaan. Toch *is* die wereld er! Whitehead, die die moeilijkheid zelf signaleerde, zag het probleem als volgt:

In de loop van de miljarden jaren van de evolutionaire groei van het bewustzijn hebben de creatieve actualiteiten ontelbaar veel keuzes moeten maken uit mogelijk-

heden. Het ging daarbij niet alleen om vrijwel oneindig veel mogelijkheden (zoals bijvoorbeeld bij het kiezen van geschikte getalswaarden voor de natuurconstanten), maar die mogelijkheden waren vaak ook nog bijzonder ingewikkeld (zoals bij het proces van de fotosynthese). Daarenboven kon het doel, dat als vergelijkende maatstaf moest dienen voor het beoordelen van de 'waarde' van de verschillende mogelijkheden, bij de creatieve actualiteiten nog niet bekend zijn. Kortom, het was voor de creatieve actualiteiten een 'mission impossible' om volledig uit zichzelf de keuzes te maken die uiteindelijk hebben geleid tot het ontstaan van de wereld zoals we die nu kennen. Die wereld had er eigenlijk niet kunnen zijn, en toch is ze er. In het kader van een rationele analyse van de diepte-structuur van de werkelijkheid vraagt dit dilemma om een rationele oplossing.

Die oplossing bestaat daarin, dat er in de procesfilosofie wordt verondersteld dat er een goddelijk, in de zin van *bovenmenselijk*, wezen bestaat dat, in de initiële fase van hun wording aan bepaalde, voor het uiteindelijke doel van de werkelijkheid van belang zijnde, creatieve actualiteiten 'aanbevelingen' of 'ingevingen' heeft voorgehouden en nog steeds voorhoudt. Daarbij wordt niet verondersteld dat deze 'inspiratie' komt van een mysterieus, *bovennatuurlijk* wezen (het bovennatuurlijke heeft in de procesfilosofie geen werkelijkheidswaarde), maar van een wezen dat, alhoewel bovenmenselijk, ten volle deel uitmaakt van de tijd-ruimtegebonden werkelijkheid. Volgens de procesfilosofie is dit wezen 'bovenmenselijk' omdat het, alhoewel het gebonden is aan het aspect 'tijd', niet gebonden is aan het aspect tijdsduur. Dit betekent dat het er voor dat wezen niet toe doet of iets al een miljoen jaren geleden is gebeurd. Het wezen wordt ook bovenmenselijk genoemd omdat het een onbepaalde kennis heeft van alle feiten en omdat het in het domein van de mogelijkheden een inzicht heeft dat het niveau van de mens, in een voor ons onvoorstelbare mate, te boven gaat. Ook is het wezen wel ruimtegebonden maar niet aan een *plaats* in de ruimte.

Een belangrijk aspect is ook dat het bovenmenselijke wezen wordt verondersteld geen dwang uit te oefenen, omdat anders aan de principiële *vrijheid* van de creatieve actualiteiten zou worden getornd. Er is in deze visie sprake van een *richtingwijzen*, waarbij de creatieve actualiteit *zelf* kiest voor haar eigen beslissing. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er ook veel keuzes zijn gemaakt die niet positief zijn gebleken. Lang niet alle aanbevelingen zijn opgevolgd.

Het in de procesfilosofie beschreven bovenmenselijke wezen kan worden aangeduid met de naam 'God' mits we ons realiseren dat, *althans op basis van de procesfilosofie*, aan deze God slechts die hoedanigheden kunnen worden toegeschreven die nodig zijn voor het functioneren van dat wezen als de voor de werkelijkheid onmisbare God. Almacht en alwetendheid in traditionele zin horen daar niet bij. Tederheid, liefde en geduld wel.

Creative actualiteiten worden in de procesfilosofie beschouwd als de enige, reële 'bouwers' ('scheppers') van de werkelijkheid. Dit impliceert dat de veronderstelling dat een goddelijk wezen onmisbaar is geweest en nog is voor het bestaan en zinvol functioneren van de wereld, slechts dan rationeel acceptabel is, als (de) God (van de procesfilosofie) in de werkelijkheid weliswaar een bijzondere positie inneemt, maar geen uitzonderingspositie. Met andere woorden creatieve actualiteiten moeten ook in het functioneren van God een essentiële rol vervullen. Aan deze voorwaarde wordt tegemoetgekomen met de volgende hypothese omtrent de manier waarop God de wereld heeft 'gecoached' en nog 'coacht'.

De feiten en mogelijkheden die door een creatieve actualiteit in de initiële fase van zijn 'wording' worden ervaren, worden ook ervaren door God (die ook alle andere feiten en mogelijkheden ervaart). God integreert deze ervaringen en komt tot een *beslissing omtrent* de beste keuze die de wereldlijke creatieve actualiteit onder de gegeven omstandigheden zou kunnen maken. Na deze beslissing wordt de desbetreffende goddelijk creatieve actualiteit een 'feit', dat ervaarbaar is voor de desbetreffende wereldlijke creatieve actualiteit en voor alle toekomstige creatieve actualiteiten. De beslissing zelf wordt, direct of indirect, aan de creatieve actualiteit aangereikt als Gods momentele doel dat is afgestemd op de actuele situatie. De wereldlijke creatieve actualiteit kan zijn eigen doel al of niet aan het momentele goddelijke doel aanpassen of dat goddelijke doel negeren.

Dit momentele goddelijke doel moet niet worden verward met het uiteindelijke doel waarop Gods visioen is gericht. De eerdergenoemde ontwikkeling van het bewustzijn tot een altruïstisch bewustzijn schijnt erop te wijzen, dat dat visioen is gericht op de realisering van een werkelijkheid gekenmerkt door *goedheid, waarheid en schoonheid*.

Op grond de hierboven geschetste *hypothese* - ik wil nogmaals benadrukken dat het gaat om een hypothese die mag en moet worden getoetst - duiden Hartshorne en Griffin God aan als *'een persoonlijk geordende gemeenschap van (goddelijke) creatieve actualiteiten'*.

De betekenis van de voorgestelde benadering

Na deze uiteenzetting wil ik samenvatten waarom naar mijn mening deze benadering de voorkeur verdient bij het streven naar een toenadering tussen wetenschap en religie. Als reden voor deze voorkeur wil ik er nogmaals op wijzen, dat de voorgestelde benadering zich niet beperkt tot de 'wetenschappelijke' en 'religieuze' deelgebieden van de werkelijkheid, maar zich richt op de dieptestructuur van de werkelijkheid in haar totaliteit. Verder wil ik in herinnering brengen dat de analyse van deze dieptestructuur in de procesfilosofie getoetst wordt aan empirische en rationele criteria. Het analyseren van de dieptestructuur van de totaliteit van de werkelijkheid aan de hand van empirische en rationele criteria vormt naar mijn mening *het gezamenlijk uitgangspunt* dat wetenschap en religie nodig hebben

om tot een wederzijdse toenadering te komen. Dit is, dunkt me, de voornaamste reden om voor de voorgestelde benadering te kiezen. Daarnaast wil ik nog opmerken dat de voorgestelde benadering ook de voorkeur verdient boven een religieuze benadering, omdat er bij een religieuze benadering geen sprake is van een gezamenlijk uitgangspunt, maar van een veelheid aan religieuze standpunten en visies die niet zelden gewelddadige conflicten oproepen. Het mag niet worden verwacht dat daarover op korte termijn tot overeenstemming kan worden gekomen. Ik geef dan ook mede de voorkeur aan de voorgestelde benadering (waarbij religieuze aspecten vooralsnog buiten beschouwing blijven), omdat daarbij in principe iedereen, gelovige of niet-gelovige, aan de gedachtwisseling kan deelnemen zonder direct af te haken, omdat bijvoorbeeld de bijbel als uitgangspunt wordt genomen.

Mijn voorkeur voor de procesfilosofische benadering wil niet zeggen, dat het zoeken naar diepere inzichten in religies geen zin zou hebben. Als we ons echter willen richten op het streven naar convergentie tussen wetenschap en religie (zoals we dat met ons genootschap op ons hebben genomen), meen ik dat we niet na kunnen laten om prioriteit te geven aan een rationele analyse van de dieptestructuur van de werkelijkheid. Voorts is, althans voor mij persoonlijk, een belangrijke reden van voorkeur voor de voorgestelde benadering gelegen in het gunstige effect dat de bovengenoemde toetsing, naar ik verwacht, zal hebben op de religie in het algemeen en op de christelijke religie in het bijzonder. In zijn boek (hst. 10) geeft Hosinski daaromtrent sprekende voorbeelden. Ik pleit er dan ook voor, niet alleen terwille van een convergentie van wetenschap en religie maar ook terwille van een heropleving van het religieuze denken en beleven, om primair te proberen tot consensus te komen over een *procesfilosofische* analyse van de dieptestructuur van de werkelijkheid met een godsbeeld dat daaraan inherent is. Een *procestheologie*, die bereid is haar visies te toetsen aan de procesfilosofie kan, naar mijn overtuiging, aan de (christelijke) religie een nieuw élan geven.

Ik wil niet nalaten hier nog aan toe te voegen, dat ook de aandacht voor de denkbeelden van Teilhard de Chardin door de voorgestelde benadering positief zal worden beïnvloed. Voor ieder die in het boek *De vijf vreugden van de geest* van Max Wildiers het hoofdstuk heeft gelezen over 'Whitehead en Teilhard de Chardin' behoeft deze veronderstelling geen nadere toelichting.

**TOEPASSING van het COMPARATIEF MODEL (CM)
van ULRICH LIBBRECHT in COMPARATIEVEN¹
door Wim van Eyden**

**Comparatief 8. ENTROPIE EN EXTROPIE & GEBONDEN EN VRIJE
ENERGIE**

In onze westerse cultuur heeft de wet van de entropie, zijnde de 2e wet van de thermodynamica, naast de natuurwetenschappen, aanvankelijk ook onze cultuur diepgaand beïnvloed. Zij leert dat uiteindelijk alles zal worden uitgemiddeld, vereffend, d.i. absoluut gelijkgemaakt zal worden. Dit zou betekenen, dat dan het kosmisch energieveld absoluut homogeen is geworden en er dus geen sprake meer kan zijn van enige uitwisseling van energie en informatie (E x I). Door het uitvallen van elke vorm van fenomenalisatie (ontstaan van vormen die elkaar informeren), kan er zelfs geen waarnemer of bewustzijn meer bestaan, laat staan een waarneming, gedachte of gevoel. D.w.z. uiteindelijk is álles, dus alle evolutie, alle 'evolution créatrice', alle creatieve voortgang, alle immanente transcendentie ... op weg naar de entropische dood. Dit leidde tot twee reacties. Ten eerste herkende de biologie zich niet meer als wetenschap in zo'n theorie aangaande de werkelijkheid; zij zou als wetenschap per se onmogelijk worden en voelde zich dan ook van de tempel der wetenschap buitengesloten. Ze was slechts 'natuurlijke historie', zoals het vak op de scholen werd genoemd. Tegelijkertijd werd het doemdenken gestimuleerd door professionele doemdenkers en reductionisten, die zich nu door deze universeel verklaarde entropiewet gelegitimeerd wisten. De vraag rijst: Hoe kan men zich tegen zulke fatale reductionistische ontwikkelingen en tendenties teweer stellen?

- De eerste reactie vanuit de CW is, dat men meestal vergeet erbij te zeggen, dat deze entropiewet alleen geldt voor gesloten systemen. Hoe kan men dan spreken van de entropische dood van het heelal, als we nog steeds niet weten of het heelal een gesloten of open systeem is? De levenswetenschappen, die de grootste moeite met de entropiewet hadden, hebben zich intussen ondanks alles krachtig ontwikkeld en zijn tot de voorhoede van de zich thans geheel verjongende en vernieuwende wereld van de natuur- en levenswetenschappen doorgedrongen. Deze voorhoede werkt aan een nieuwe visie op de werkelijkheid, waarin het evolutionaire en procesdenken een steeds belang-

¹ Dit is het vierde artikel in de reeks 'Toepassingen', die door de lezer zelf kan worden aangevuld met praktische toepassingen van het *Comparatief Model* van Ulrich Libbrecht. Het model wordt uitvoerig beschreven in zijn boeken 'Inleiding in de Comparatieve Filosofie' dl. I en II, Uitg. Van Gorcum, 1995 en 1999. In vorige afleveringen van *GAMMA* vindt u recensies van deze boeken en eerdere artikelen van Wim van Eyden, de naaste medewerker van prof. dr. Ulrich Libbrecht.

De redactie verontschuldigt zich voor het feit, dat ondanks de vele zorg die wij aan het tijdschrift besteden in de inhoudsopgave van jrg. 7 nr. 2 de vermelding van de bijdrage van Wim van Eyden op blz. 59-60 niet werd vermeld. Op onze website is dit hersteld.

rijker rol zijn gaan spelen. In *Physik und Transzendenz* en *Quantum Questions* brachten Hans-Peter Dür en Ken Wilber als editors de belangrijkste grensverleggende artikelen bijeen van een aantal van deze voorhoededenkers. Geïnspireerd door onder meer deze denkers en geleerden uit de late 19e en 20e eeuw (dus na het breukvlak tussen het statische Griekse en het moderne synergetische procesdenken) gaan de CW annex CM uit van de werkelijkheid als een immanente transcendentie, daarmee vele vormen van dualisme en reductionisme achter zich latend. Het geheel overziende vraagt men zich af, of het onderscheid annex de samenhang tussen gebonden en vrije energie (Eg en Ev), zoals gedefinieerd in het synergetisch comparatief model CM, geen universeel uitgangspunt biedt m.b.t. het hele scala van fysische, chemische, biologische, menselijke en eventuele verdere mogelijkheden binnen onze werkelijkheid. Zie ook comparatief 9. En is het dan ook niet juist, om - zoals is gedaan in de CW - te spreken van *entropie*, voorzover het gebonden energie Eg betreft en van *extropie*, voorzover het daaruit getransformeerde vrije energie Ev betreft? Een vrije energie die zich het sterkst openbaart in de krachtruimte van menselijk transcenderen en die 'openstaat' naar beide, voorlopig hoogste, transcendente dimensies van de mens: **wijsheid en geest**, de eerste gericht op het lumineuze van het verstand, de andere op het numineuze van de beleving (zie hieronder fig. A).

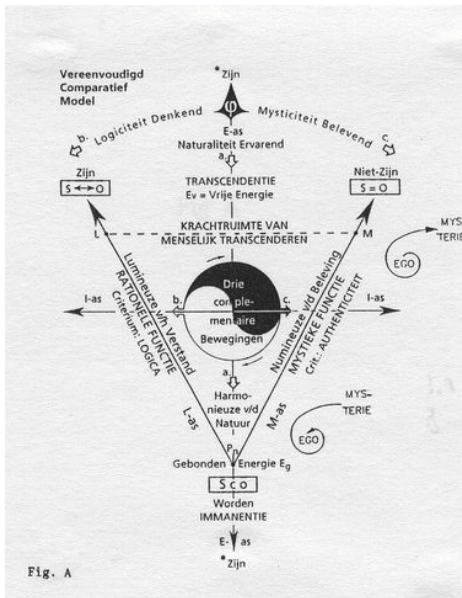

Fig. A

Comparatief 9

HET ANTHROPIC COSMOLOGICAL PRINCIPLE

Een vraag die thans veel gesteld wordt, betreft het *anthropic cosmological principle*²: Hoe past dit in de CW annex CM?

- De grootste moeilijkheid die dit principe voor de CW annex CM oproept is, dat we niet weten wat de evolutie of creatieve voortgang nog in petto houdt als opvolger van de mens. De mens, die aan zijn eigen oorsprong niets heeft bijgedragen, maar uit zichzelf mogelijkerwijs wel (bewust of niet) creatief kan meewerken aan een volgende drempelovergang naar een - onze anthropologische sfeer transcenderende - nieuwe existentiesfeer in deze zich steeds verder evoluerende werkelijkheid. Het is niet duidelijk of dit ook zo wordt gezien in het 'anthropic cosmological principle'. En zo ja, hoe dan? Is dit wèl het geval, dan moet het begrip 'anthropic' eenzelfde open betekenis hebben als hiervoor omschreven. Zo niet, dan verliest het 'anthropic cosmological principle' zijn wetenschappelijk karakter en moet het met alle respect worden beschouwd als een persoonlijke invulling en beleving.

Comparatief 10

DE IMPLEMENTATIE VAN HET COMPARATIEF MODEL

Een vraag die in Oost en West nog weleens wordt gesteld betreft de organisatorische en managementaspecten, die bij de bespreking van de mogelijkheid van een nieuwe communicatie- of gespreksvorm in 7.0 buiten beschouwing bleven. Namelijk: Wat moet er gebeuren, wil deze, door de CW met het CM nagestreefde nieuwe gespreksmethodiek een vruchtbare rol gaan spelen binnen en tussen de (wereld)culturen?

- M.b.t. deze aspecten zullen we onderscheid maken tussen aandacht vragen op landelijk resp. op mondiaal niveau. Op landelijk niveau gebeurt reeds het een en ander. B.v. de vele lezingen en colleges van Ulrich Libbrecht op beide door hem opgerichte Scholen voor Comparatieve Filosofie in Antwerpen (10

² Noot van de redactie: Frank J. Tipler, professor in de wis- en natuurkunde aan de Tulane University in New Orleans, schreef samen met John D. Barrow het boek *The Anthropic Cosmological Principle* in 1986. John A. Wheeler van het Centrum voor theoretische fysica van de Universiteit van Texas schreef er het voorwoord bij. De kerngedachte erin is, dat de mens de centrale factor is in de evolutie. Letterlijk: "In a universe, in which one or another of the fundamental dimensionless constants of physics is altered by a few percent one way or the other man could never come into being. That is the central point of the anthropic principle." In het TV-programma van Wim Kayzer 'Van de Schoonheid en de Troost' (7 mei jl.) stelde de deeltjesfysicus Leon Lederman: De mens is een toevalsver-schijnsel. Het antropisch principe is interessant, maar niet wetenschappelijk. (Zie Ab van de Wal hierover op blz. 60).

jaar oud) en Utrecht (5 jaar oud), op de Universiteit van Leuven en die van Leiden, op bijeenkomsten van culturele verenigingen en wetenschappelijke genootschappen in België, Nederland en Frankrijk. Vervolgens mijn eigen lezingen en colleges als assistent van Libbrecht in Nederland, India en Indonesië o.a. op de Universitas Indonesia en de Sekolah Tinggi Filsafat di Jakarta en de Sekolah Tinggi Agama Buddha aan de voet van de Merapi-vulkaan. De moeilijkheden die hierbij worden ondervonden, betreffen een zekere drempel of weerstand bij zowel de westerlingen als de oosterlingen. Op landelijk niveau leek dit aanvankelijk een ander karakter te hebben dan op mondiaal niveau, maar bij nadere beschouwing vertonen zij beide toch sterke overeenkomsten, waarover straks meer. Op mondiaal niveau zijn de activiteiten tot nu toe beperkt gebleven tot het openlijk door mij mede namens Ulrich Libbrecht uitspreken van een wens op 17 aug. '95 ter gelegenheid van de "Peringatan Hut Proklamasi Kemerdekaan Republik Indonesia ke-50", waarbij ik aan 10 belangrijke Indonesische intellectuelen (thans adviseurs van de Reformasi) het boek *Inleiding Comparatieve Filosofie* schonk. Deze wens was opgenomen in de opdracht, die hij bij ieder van hen in het boek had geschoven. Ze luidde:

"Het is nog steeds mijn hartenwens en ook die van sommige geestverwanten, dat er ergens in de wereld een centrum zal ontstaan, waar met een zekere regelmaat gelijkgezinden uit de hele wereld in een ontspannen sfeer kunnen samenkomen om zich via creatieve, wetenschappelijke, meditatieve en recreatieve programma's in de - via dit boek geïntroduceerde - comparatief wijsgerige benadering van de werkelijkheid annex comparatief model te verdiepen en het geheel verder te ontwikkelen en zonodig te verbeteren."

- Zoals reeds is opgemerkt, bleken de reacties op mondiaal niveau bij nadere beschouwing overeen te komen met die op landelijk niveau. Wat is namelijk het geval. In het rijke Westen valt thans in vrijwel alle landen de neiging op, om in bepaalde wetenschapsgebieden zich op eigen erf terug te trekken en de eigen positie van de instellingen, zowel als van alle daarbij betrokken medewerkers zo goed mogelijk te beveiligen. Afgezien van ideologische, godsdienstige en nationalistische motieven, spelen hierbij materiële overwegingen inzake financiële en economische efficiëntie (lees bezuinigingen) een doorslaggevende rol: wetenschap als bedrijf sec! Echte grensverleggende c.q. grensoverschrijdende mondiale activiteiten op het terrein van de mens-, cultuur- en geesteswetenschappen passen moeilijk in dit beeld en worden (on)bewust buitengesloten, behalve als het exotische uitstapjes of publiekstrekkertjes betreft. Dit geldt overigens zeker niet voor de exacte, natuur- en levenswetenschappen. Als je echte, volgens de CW en het CM bepaalde overeenkomsten tussen culturen constateert, die belangrijke vragen in onze westerse cultuur zouden kunnen verhelderen, dan moet je niet verbaasd zijn, van vrijdenkende hoogleraren te horen: "Wij hebben van die andere (lees

Oosterse) culturen echt niets nodig, want wij hebben alles in eigen huis". Het behoeft geen nader betoog, dat zulke mensen geen boodschap hebben aan de titel en inhoud van deze beschouwing, laat staan aan twee dikke boeken over comparatieve filosofie en een (in hun α -wereldje) vreemd comparatief model. Het valt op, dat - getuige de eerdergenoemde fundamentalistische, dogmatische en nationalistische tendenties - de laatste jaren steeds meer van de hierboven beschreven arrogante afweerhouding in onze samenleving is terug te vinden. Soms zelfs in een conservatieve en/of vijandige opstelling. Ik heb mezelf dan ook meer dan eens moeten overwinnen om aan deze beschouwing te beginnen en daarna om vol te houden, telkens als ik weer zo'n vijandige opstelling en/of conservatieve houding tegenkwam. Vandaar de ruime aandacht die ik in de punten 1.0 t/m 1.2 heb gegeven aan de daar vermelde preliminaire reacties op de aankondiging van deze beschouwing.

- In de oosterse wereld zijn uiteraard de omstandigheden anders. Als je uit het rijke westen komt en (in hun optiek) blijkbaar zelf zulke dure reizen kan betalen, moet je niet gek opkijken als ze letterlijk tegen je zeggen: "We vinden dat gezamenlijk vanuit diverse culturen op zoek gaan naar een gemeenschappelijke dieptestructuur zeer interessant. Maar geef ons maar gewoon colleges over positivistische, analytische, wetenschaps- en taal filosofie, communicatief handelen, postmodernisme (en andere westerse filosofische systemen, waar internationaal veel over wordt gepraat), want daar hebben wij op onze universiteiten en academies de docenten en middelen (lees geldmiddelen) niet voor en jullie wel, anders konden jullie die dure reizen niet betalen; en voor de rest (niet-westerse filosofie, spiritualiteit etc.) hebben we jullie niet nodig".

Het is anders dan bij ons in het westen, maar het komt op hetzelfde neer. Iedereen kruipt in zijn schulp en de ander of het andere is alleen nog van belang, als je daarmee jezelf binnen de eigen schulp kan verrijken en versterken.

- Het gezamenlijk effect van dergelijke westerse en oosterse reacties is, dat ze juist door hun overeenkomsten patstellingen veroorzaken:

1. De versnipperde wijsgerige situatie in de wereld wordt erdoor versterkt, daar we namelijk wel veel filosofiedocenten, -reproducenten en zelfs -reconsumenten (herkauwers) hebben, maar nog maar weinig echt grensoverschrijdende en grensverleggende filosofen. Dat zijn geen filosofieproducenten, want dat zijn maar systeembouwers, precies het tegenovergestelde van filosofen.

2. De kansen worden gemist om, door de uitdaging en inspiratie die kan uitgaan van een nieuwe communicatie- of gespreksvorm binnen en tussen de wereldculturen (als bepleit in de CW annex CM), de culturele en wijsgerige situatie landelijk en ook mondiaal nieuw leven in te blazen.

(De redactie ontvangt graag van lezers aanvullende 'Comparatieven')

AOS CONCRET IV-B: GO WITH THE FLOW

Benedict Broere

"Ik ben het licht van de wereld. Wie mij volgt, dwaalt niet rond in duisternis, maar zal het licht van het leven bezitten."

Johannes 8:12³

"Moge het nirvana pas door mij bereikt worden als ik alle wezens tot de ultieme verlichting gebracht heb."

Wens van Bodhisattva⁴

Is God als een vlam, een constant proces van transformatie, van verandering en ontwikkeling? Is God als het licht van de zon, het licht dat Leven geeft, en warm-te, en dat alomtegenwoordig is? Is God een leren dat zijn essentiële kennis tracht over te brengen naar de mens middels de religieuze synthese? En zijn zo de reli-gies verschenen? Zodat de religies, verborgen in de ruis van interpretatie, brok-stukken van kennis bevatten die behoren tot het elementaire in dit universum?

Quaestio: God lijkt inderdaad een creatief en lerend en transformerend proces te zijn, dat op de een of andere manier contact zoekt met de mens. Maar als dit zo is, dan suggereert dit dat je die religies heel serieus moet nemen, want God zelf is daarin aan het woord, of probeert daarin althans wezenlijke zaken te verduidelijken. Echter die religies, naast een onmiskenbare moraliteit komt er toch ook heel veel onzin in mee? Dat mensen over water lopen, dat de wereld op een schildpad rust, of in zes dagen geschapen is? Dit alles gaat toch allemaal in tegen het hele wetenschappelijke systeem van ordening van de werkelijkheid, zoals dat ook is afgeleid van AOS⁵?

Benedict: Nou ik neig ernaar om religieuze uitspraken te bekijken op de manier zoals ik dat al eerder heb weergegeven met die associatie van *licht* met God. Ik zoek naar een essentie die er in verborgen is. Dat mij daar iets wezenlijks over de werkelijkheid verteld wordt, zonder dat ik alle aspecten van een religieus verhaal letterlijk neem. Ik geloof bijvoorbeeld niet dat Jezus ooit over water gelopen heeft. Althans ik kan het absoluut niet rijmen met de normaal van toepassing zijnde fysische wetten en constanten. Maar het hele gebeuren van zijn leven, de moraal die hij predikt, zijn helen en troosten en spreken over een Koninkrijk Gods, dat is een enorm sterk verhaal natuurlijk, zeer inspirerend. En tezamen met de kruisweg en opstanding is hier een boodschap van God doorgekomen: je moet niet hardvochtig zijn, noch wreed, denk ook aan de ander, de wereld is Gods schepping, en wij zijn Gods kinde-

³ *Godsdiensten van de wereld*, p. 118.

⁴ *Godsdiensten van de wereld*, p. 135.

⁵ AOS = AnalyseOmegaSynthese = splitsing-geheel-integratie, ontbinding-organisme-groei, sloop-huis-bouw, lijn-meetkunde-cirkel, individu-cultuur-collectief, afstand-psyche-deelname, materialisme-wereldbeeld-religie, rationaliteit-bewustzijn-muzikaliteit, melodie-muziek-ritme, enz.

ren, en het juiste gedrag opent het Koninkrijk, de betere wereld, en het Leven overwint de dood.

Q: Dus je gelooft niet meer in wonderen? De vermenigvuldiging van brood en wijn, de zee die zich opent voor de vluchtende Mozes, de opstanding van Jezus?

B: Ik kan ze niet plaatsen in de wetenschap zoals we die nu kennen. Een meer geavanceerde wetenschap kan er misschien wel iets mee. Dat we bijvoorbeeld meer begrijpen van hoe het mentale van een mens iets kan doen met materie, op een andere, meer directe manier. Kijk, van origine ben ik katholiek en heb ik het een tijdlang geloofd allemaal. Maar dan ontdek je de wetenschap en de filosofie en de andere religies, en dan kan ik die wonderen moeilijk nog letterlijk nemen. Echter het verhaal in zijn algemeenheid blijft boeien, *de essentie*, de boodschap, zoals ik die daarnet omschreef. Trouwens, wonderen hebben denk ik zin en overtuigingskracht bij een in wonderen gelovend bewustzijn, een synthesesedominant religieus bewustzijn.⁶ Als zich echter in dit bewustzijn tevens de analysefuncties ontwikkelen, dan wordt men kritisch en ontstaat er behoefte aan ook logische en empirische argumenten. Waarbij dan meestal als eerste de wonderen sneuvelen, en later bij velen ook nog het hele geloof.

Q: Jawel maar... in hoeverre is dat ongeloof in wonderen terecht en niet slechts subjectief? Jij bent wel in een God blijven geloven, althans een nieuw soort God, een lerende, zich ontwikkelende God, een God die op zoek is naar omega. Waar ligt de grens eigenlijk?

B: Tja, wat is waarheid? Die grens moet volgen uit het geheel van wat ontstaat in het samenvoegen van wetenschap en religie, de logische coherentie daarin en de empirische onderbouwing ervan. Naarmate logica en ervaring beter tot hun recht komen, komt er ook meer waarheid tevoorschijn, meer werkelijkheid. Waarbij je die ervaring dan zo breed mogelijk moet opvatten, dus niet slechts zintuiglijke ervaring omvattend, maar ook bijvoorbeeld de religieuze ervaring. Daarnaast lijkt logica mij als criterium waardevol omdat de werkelijkheid in het algemeen een wiskundig karakter heeft. En wiskunde is volledig gebaseerd op logica.

Q: Dus volgt de waarheid uit een verhaal, een plaatje, een schets van de wereld, een redenering betreffende - wat je denkt dat is - de werkelijkheid?

⁶ De synthetische of integrerende processen die leiden tot religieus-mystieke ervaringen, zijn mogelijk te verbinden met het temporale/limbische systeem in het centrum van het menselijk brein: "Prikkeling in dit gebied kan leiden tot heftige gevoelens van vreugde en een gevoel dat men in de aanwezigheid van God verkeert. Er kan sprake zijn van religieuze visioenen." Zie: Rita Carter, Christopher Frith (adv.), *Het brein in kaart gebracht. Op verkenning door de menselijke hersenen*, Uniepers, Abcoude, en Segment/Natuur & Techniek, 1998, p. 129.

B: Ja, het volgt uit een onderzoek, een onderzoekend verhaal, een aftasten van de werkelijkheid. Het is een proces dat gaande is, en waarvan ik hier in deze teksten een voorlopig resultaat probeer weer te geven.

Q: Iets anders. Er zijn mensen die ten overstaan van andere ideeënwerelden zeer wel aan hun eigen wereldbeeld vasthouden, en denken dat hun systeem, waarmee zij vaak van jongs af aan zijn opgegroeid, het enig ware is. Maar bij jou zie ik een heel andere ontwikkeling. Jij probeert als het ware boven de partijen uit te stijgen en deze op een bepaalde manier te integreren in een heel algemeen standpunt. Waar komt dat vandaan eigenlijk? Wat heeft je daartoe gedreven?

B: Ik ben als laat kind van de jaren zestig en bewust deelgenoot van massademonstraties tegen kruisraketten en dergelijke opgegroeid temidden van conflicten, met hoog oplopende discussies over de tegenstelling tussen kapitalisme en communisme, en tussen wetenschap en geloof. En ik ben hierbij altijd een soort van tussenmens geweest, zodat sommige vrienden mij te links vonden, en andere mij te rechts, en dat ik voor de een te zweverig was, en voor weer een ander te rationeel. Het geeft een mentale verscheurdheid die niet prettig is en die maakt dat je gaat zoeken naar het tegendeel daarvan. En dat AOS is daaruit ontstaan denk ik, dat ik ben gaan zoeken naar iets dat de tegenstellingen kan overwinnen, of dat althans een concept geeft van eenheid en harmonie.

In samenhang hiermee ben ik mij in de loop van de tijd steeds meer gaan distantiëren van het christelijk-katholieke wereldbeeld van mijn jonge jaren, om dan uiteindelijk uit te komen bij datgene waar ik nu over schrijf. Dat is een proces geweest van veel lezen over andere religies, filosofieën en wetenschappen, en ondertussen proberen de opgedane ideeën te ordenen en abstraheren tot overzichtelijke modellen. In het begin was ik veel met schema's in de weer. En ideeën daaruit bracht ik tot expressie in ontwerpen voor een nieuwe architectuur en in een reeks van schilderijen. Later begon ik alles samen te vatten in een groot metafysisch systeem, een soort van kabbala. Maar daar ben ik op een gegeven moment om verschillende redenen van afgestapt. Omdat het met z'n 22 elementaire ideeën eigenlijk een draak van een ideeënsysteem geworden was. Iets wat ik logisch niet helemaal rond kon krijgen: het rammelde hier en daar. En plotseling begreep ik dat dit AOS, dat al die jaren al de ruggengraat van dit systeem geweest was, eigenlijk veel meer datgene vertegenwoordigde waar ik al die jaren naar gezocht had.

Tja, en dat AOS is natuurlijk van een verpletterende eenvoud, waaraan wèl een hele wereld hangt. Het geeft je de neiging om alles - ideeën, verschijnselen, karakters en wereldbeelden - te zien als variaties op een eenvoudig thema, namelijk dat AOS. Het geeft je op sommige momenten, als je hier echt over nadenkt, het paradoxale gevoel van afstand en betrokkenheid, dat bijvoorbeeld een religie net zoiets is als een kolibrie, een idee die je kan bekijken, bewonderen en onderzoeken, en dat alles - religies

en kolibries en jijzelf - is opgenomen in één grote zich ontwikkelende organisatie van variaties op het thema AOS.

Q: Maar is dit één groot systeem dan? Het enge van grote systemen is dat ze erg dwingend kunnen worden, dat het je denken versteent, en dat je - Hegel is hier een berucht voorbeeld - de neiging krijgt de werkelijkheid aan je systeem aan te passen, en al het afwijkende te negeren.

B: Ja, dat is een groot gevaar inderdaad. Daarom moet je je filosofie altijd blijven ondervragen en nooit als absoluut stellen. De werkelijkheid heeft altijd het laatste woord, de werkelijkheid zoals die tot je komt in de ervaring, en die je confronteert met gegevens die onvermijdelijk zijn, omdat ze *waar* zijn, of *meer de waarheid benaderen*. Bijvoorbeeld, pasgeleden vernam ik middels een documentaire op *Discovery* dat de waarnemingen gedaan met de Hubble-telescoop aanleiding geven te denken dat de leeftijd van het heelal ongeveer 12 miljard jaar is. In mijn artikel in een vorige *GAMMA* ging ik bij het maken van de bijgevoegde illustratie nog uit van een leeftijd van 15 miljard jaar. Foutje, bedankt! Inmiddels ben ik in een wetenschap-pelijk katern van de NRC alweer een schatting tegengekomen van 12 tot 15 miljard jaar; het zal nog wel een tijdje duren voordat men het blijvend eens is.

Ik ben er niet op uit om de werkelijkheid en elk verschijnsel daarin 'in mijn systeem te persen'. In mijn vorige artikelen in *GAMMA* was de opzet eigenlijk steeds: kijk, deze en die en die processen in de concrete werkelijkheid doen mij besluiten tot deze abstracte eenheid AOS. En wat ik nu doe in deze reeks van AOS CONCREET, dat is zeggen: kijk, dat AOS, daar komt dit soort van wereld uit voort, een wereld die enorm gevarieerd is, en waar een bepaalde trend in zit, en waarbij zowel de variatie als de trend verwijzen naar dat AOS. Zodat dit AOS kan functioneren als een kompas of richtingwijzer voor de mens in die zich ontwikkelende, complexe en rijk gevarieerde werkelijkheid.

Q: Een moraal, een weg, een richting te gaan?

B: In het algemeen ja. Onze moraal dient zich te richten naar de algemene trend in de werkelijkheid, de algemene beweging of stroom. En dat AOS maakt duidelijk dat de voortstuwende dynamiek in die stroom daarin bestaat *dat het analytische samenwerkt met het synthetische in de totstandbrenging van meer omega*.

Q: Maar de werkelijkheid, dat is voor jou toch God nietwaar, het geheel van het scheppende en geschapene? Je hebt al eens een korte schets gegeven van wat God zou kunnen zijn? God als een mix van Picasso en Mozart en Marilyn Monroe en Moeder Theresa.⁷ Maar dat is alweer een tijdje terug. Hoe zie je God nu eigenlijk?

⁷ Zie: Benedict Broere, *Er zij licht...* (ingezonden brief), *GAMMA* 4, augustus 1998.

B: Nou, dat van Picasso, Mozart enz., dat was een beetje bedoeld als grap en provocatie. Maar het is ook een poging om die God, die zo abstract en ver weg is in vele beschouwingen en artikelen, om Hem-Haar wat dichterbij te brengen, wat huiselijker te maken, dat je je er wat meer bij kan voorstellen. Bijvoorbeeld dat 'Marilyn Monroe' heeft natuurlijk te maken met het zinnelijke van de wereld, het erotische haast, van bossen en weiden, struiken, water, de zee. Het is niet voor niets dat mensen ooit de natuur zagen als het lichaam van een godin, een Grote Moeder. Wat dan te maken heeft met erotiek en schoonheid en vruchtbaarheid en levenslust. En volgens mij heeft dit, naast creativiteit en genialiteit en compassie en nog vele andere aspecten óók met God te maken.

Q: Dat 'Hem-Haar', is God mannelijk en vrouwelijk?

B: Dat weet ik niet. Ik weet wel dat mannelijk en vrouwelijk globaal te verbinden zijn met het analyse- en synthese-aspect van AOS, en dat je daarom, kijkend naar de expressie van God vanuit AOS, de indruk kunt krijgen dat God mannelijk en vrouwelijk is. In eerdere artikelen van mij in GAMMA, heb ik deze verbinding wèl gelegd, maar later ben ik mij gaan realiseren dat zij in feite problematisch is. De verbinding namelijk van de begrippen 'mannelijk' en 'vrouwelijk' met respectievelijk als elementair bedoelde begrippen 'analyse' en 'synthese', zoals die onderdeel uitmaken van het variatie- en ordeningsprincipe AOS, gaat *mank* als je kijkt naar de menselijke psyche. Het is dan opvallend dat *statistisch gezien* de verbale (analysedominante) vaardigheden beter ontwikkeld zijn bij vrouwen en dat de ruimtelijk visuele (synthesedominante) vaardigheden beter ontwikkeld zijn bij mannen.⁸

Kijk, ik heb geen idee wat God precies is. Ik kijk naar de wereld en doe dan uitspraken. God zou dít kunnen zijn, en dat en dat. God zou muziek kunnen zijn bijvoorbeeld. Muziek heeft te maken met orde en fantasie en componeren en zingen en spelen en dirigeren. Muziek heeft ook een duur, een verloop, een geschiedenis, ze ontwikkelt zich. En er zijn vele vormen van muziek natuurlijk. Maar de God die er was voordat dit universum er was, en de God die er zal zijn als dit universum allang weer verdwenen is, die God, daar weet ik weinig van te zeggen. Behalve misschien dat ik voorzichtig woorden naar voren schuif als 'creativiteit' en 'energie' en 'informatie'.

En ik heb het al eerder gezegd maar ik zeg het nu nog maar een keer: God, de God waar we nu mee te maken hebben, ònze God, die alles doordringt, de wereld om ons heen en ook onszelf, de God die de oorzaak is van ons bestaan, en die onze inspiratie is, onze passie en onze zin en doel, deze God is in mijn beleving een geheel van kunstenaar en kunstwerk in wording, een maker en expressie, een architect en architectuur, een componist en muziek.

⁸ Zie: Anne Moir en David Jessel, *Het grote verschil tussen man en vrouw. Waarom de hersenstructuur mannen en vrouwen zo verschillend maakt*, Zomer & Keuning, Ede/Antwerpen, 1990, p. 175

Voor mij is het dan ook *iets artistieks* waar we in zitten, een maken, scheppen, schilderen, componeren. En het zijn denk ik deze metaforen uit de wereld van de kunst die het dichtst in de buurt komen van wat God eigenlijk is. Dat bijvoorbeeld het geheel van een componist en piano en partituur èn uiteraard de muziek, dat het geheel daarvan dicht in de buurt komt bij wat in essentie onze wereld is. Dat dit het Leven is, het onstuitbaar voortschrijdende Leven. Het Leven waar wij deel van zijn, en dat ons bedacht en bedoeld lijkt te hebben, dat wij meewerken dit Leven verder te ontplooiën; meer kwaliteit, meer omega te brengen in de wereld, en aldus de wereld te ontwikkelen in de richting van het uiteindelijke omega.

Q: Als je de wereld en het Leven zo associeert met Kunst en kunst maken, wat is dan het Motief van dit alles: bestaan wij omdat God zin had om iets te maken, een wereld bijvoorbeeld?

B: Ja, dat lijkt mij wel ja. Ik denk dat wij en deze wereld bestaan omdat God daar genoeg in beleeft: plezier, vreugde, fascinatie, verwondering, ontdekking. En dit genoeg drijft de voortgang van de schepping. Dat er sprake is van ontwikkeling en groei naar grotere interessantheid en complexiteit en kwaliteit en schoonheid. Ik denk trouwens dat dit zich voortzet in de mens, in die zin dat mensen dit genoeg ervaren als ze succes hebben met iets, in de kunst, de handel, wetenschap, enzovoort.

Q: Maar dit is niet het enige wat mensen drijft toch, waarom ze elke morgen weer opstaan uit hun warme bedjes, en het leven tegemoet treden om allerlei activiteiten te verrichten?

B: Pure overlevingsdrang speelt natuurlijk een rol. Maar ook bijvoorbeeld het streven naar erkenning. Dat je 'over de bol geaaid wil worden', zoals je moeder deed toen je nog klein was. En waarvoor je bereid bent tegemoet te komen aan bepaalde verwachtingspatronen. Dat je je kansen vergroot voor een gerieflijker leven, voor een huwelijkspartner, voor vrienden, voor status, aanzien: dat je er zijn mag voor mensen.

Ik weet echter niet of voor God dit streven naar erkenning een rol speelt. Bij wie zou God deze erkenning moeten zoeken? Is er nog een God boven onze God? Is God deel van een groep van meerdere Goden? En wie is dan de God van deze Goden?

Ik denk dat God in zichzelf bestaat, en dat voor God vooral de vreugde in het creatieve van belang is, een vreugde die ook bij mensen te vinden is. Uit eigen ervaring weet ik bijvoorbeeld dat het - naar je eigen idee - *lukken* van een schilderij, dat-ie gaat stralen, boeien, echt goed worden, vaak een enorm opwindend en zeer bevredigend gebeuren kan zijn. Overeenkomstig hiermee kan het je overkomen dat je bijna door de kamer stuitert van opwinding, als je het gevoel hebt dat je iets *snapt*, iets ziet, begrijpt, een idee, een samenhang. Ik denk dat dit soort opwinding, wat ook een rol speelt bij liefde en seksualiteit en muziek en religie, dat dat vanuit ons mensen verwijst naar het genoeg dat God beleeft bij het scheppen van deze wereld.

Q: Dat God *kickt* op deze wereld?

B: Ik denk het ja. Bijvoorbeeld wij mensen, wij bestáán, omdat God naar ons gezòcht heeft in zijn reis en avontuur van ontdekken en ontwikkelen en tevoorschijn brengen van steeds mooier en interessanter expressies, richting het uiteindelijke omega. En dit ontdekken en tot expressie brengen van werelden van schoonheid, en de vreugde die dit geeft, de fascinatie, de spanning en opwinding, dit alles is natuurlijk de zin van bestaan van deze hele onderneming, deze hele schepping.

Q: God heeft er schik in, in het bedenken van bijvoorbeeld een kolibrie.

B: Ja, of een school vissen, of een Melkweg. Er zit ongetwijfeld een plezier van het maken in wat je ziet in deze wereld. Het soort fascinatie dat je ook aantreft bij uitvinders, ontwerpers, kunstenaars. Maar het is een maken dat transformeert, dat bouwt en vernietigt, en dat al improviserend, en allerlei *autonome* processen bijsturend en navigerend, op zoek is naar een steeds grotere kwaliteit van wereld. Het geeft de wereld dan ook die eigenaardige mengeling van groeiende schoonheid en complexiteit, maar ook van grote tragiek en wreedheid en ook absurditeit en toevalligheid. Met wèl daarbinnen overal die fascinatie, die aandacht, die blijkt in hoe creatief zoveel van die wereld in elkaar zit. En die suggereert dat er een creativiteit is die dermate in alles aanwezig is, dat je als het ware door de bomen het bos niet ziet. Maar dat bos is er wel degelijk. Het is overal en allesdoordringend. En alles is er in opgenomen.

Q: Het is een tegenstrijdigheid nietwaar: wreedheid, schoonheid?

B: De wereld is ambivalent: teder en gemeen, nobel en banaal, levend en dood. Maar door dit alles heen is er die creativiteit, die omega-zoekende mentaliteit, God die zoekt en stuurt, en die ook de mens, dit delicate wezen, tracht mee te trekken in dit avontuur van schepping.

Q: Het is haast iets wat op je afkomt en wat je verrukt en tegelijk een beetje bang maakt.

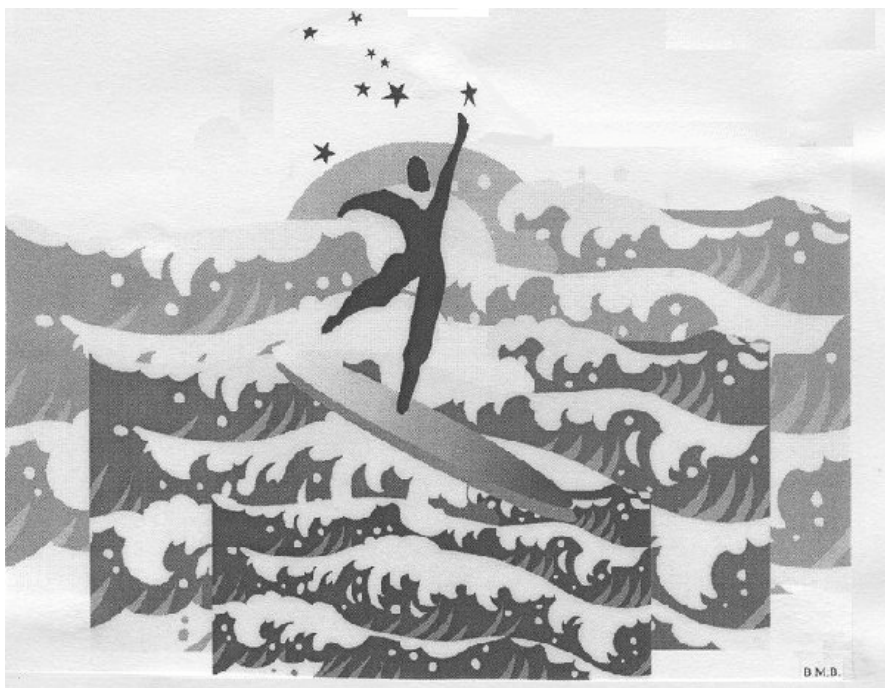
B: Deze ambivalentie wordt als vanouds met God geassocieerd ja. Gods eenheid omvat uitersten: het is een macho èn een frêle jongedame, het is een storm èn een stil meer, het is troost èn verschrikking. Als de wereld een schilderij is, dan zie je het karakter van God daarin zitten. En die wereld toont exploderende sterren, naast ook de meest heerlijke orchideeën. En dit werkt dialectisch samen natuurlijk, zodat je net als in bijvoorbeeld de muziek van Van Beethoven, de samenwerking van tedere liefkozing en driftige opstandigheid ziet resulteren in een opwekkende levenslust.⁹

⁹ Bijvoorbeeld: Ludwig van Beethoven, *Concert voor piano en orkest nr. 5, Es-dur opus 73*, het tweede deel: *adagio un poco mosso*

Nog eens, ik probeer: Als je dit beeld van een allesdoordringende creativiteit combineert met het eerder gegeven beeld van God als licht en vuur en dynamisch en transformerend, dan zou je misschien dit kunnen zeggen: *God is als een golf in de branding, een massa water die gretig is er te zijn, een opbouwende en afbrekende, maar algemeen creatieve gebeurtenis, voortrollend naar een finale in wit schuim.*

Q: En wij zitten daarin ergens?

B: Wij zijn als de surfer die moet leren hoe en waarom deze golf te berijden. En naarmate wij daar beter in slagen, bereiken wij ook meer onze bestemming en ons geluk. *(Wordt vervolgd)*

Hymne

Slechts enkelen kennen
het geheim van de liefde
blijven onverzadigbaar
en eeuwig vol dorst.
Wat het avondmaal inhoudt
aan goddelijke duiding
is voor aardse begrippen een
raadsel;
Maar wie ooit eens
vanaf hete, geliefkoosde lippen
de adem van leven zoog,
en wie een heilige gloed
golvend verteerde het trillende
hart,
wie het oog werd geopend
zodat hij de hemel kon meten
in haar ondoorgrondelijke diepte,
die zal eten van zijn lichaam
en drinken van zijn bloed
ten eeuwigen dage.

Wie heeft de diepe zin door
van het aardse lijf en deze
ervaren?
Wie kan zeggen
dat hij de taal van het bloed
begrijpt?
Eens is alles lichaam,
Één lijf,
in een zee van hemels bloed
zweemt dan het verzaligde paar. –

O! mocht de zee rond de wereld
nu al gaan kleuren,
en in rood geurend vlees
opzwellen de rots!
Nooit meer eindigt het zoete
maal,

nooit is de liefde verzadigd.

Niet innig, niet eigen genoeg
kan zij de geliefde bezitten.
Door almaar tederder lippen
wordt wat genoten werd anders,
nog inniger en nog meer nabij.
Nog hetere wellust
doortrilt ook de ziel nu,
dorstiger en hongeriger
wordt nog het hart:
en zo duurt het genot van de
liefde
eeuwig en eeuwig maar voort.

Stel dat de nuchteren
eens zouden proeven,
alles verlieten zij
en voegden zich bij ons
aan de tafel van hartstocht,
die nooit wordt verlaten.
Ze zouden de liefde doorgronden
in haar oneindige volheid
en een loflied gaan zingen
op het voedsel van lichaam en
bloed.

*Novalis*¹⁰

¹⁰ Het gedicht verscheen in het Duits in
GAMMA, jrg. 1, nr. 3, blz. 22

Ωmega = het Idee achter de evolutie

Hans Richter

De loop van de westerse geschiedenis is een keten van vervreemdingen op talloze gebieden. De historici leggen ons uit, hoe nieuwe ideeën op het gebied van de wetenschap en techniek in de loop van de eeuwen de ontwikkeling van de filosofie en religie sterk beïnvloeden. Uit de loop van de geschiedenis kunnen wij afleiden, hoe zich deze ontwikkeling zal voortzetten.

Magna Mater

De prehistorische mens kent slechts een Godin. Het is een naamloze godin, die bijvoorbeeld in de grote tempels op Malta en Gozo aanbeden wordt en die wij bij gebrek aan een naam bij voorkeur de Grote Moeder of Magna Mater noemen. Indien de mens de functie van de man bij de voortplanting vermoedt, geven de wijze 'vroed'-vrouwen deze kennis alleen door aan de ingewijden van de vrouwelijke gemeenschap. Dit is het tijdperk van de matriarchaatsculturen.

Biologie

Met de ontdekking van het mechanisme van de voortplanting ontstaat er naast de godin behoefte aan een god en krijgen de godheden elk een naam. De Magna Mater heet in Hellas voortaan Demeter. De goden krijgen echter een androgyne naam. Dat betekent, dat het voortplantingsprincipe in de naam van de belangrijkste God wordt gecodeerd. Voor de Romeinen is deze opperste God Jupiter. De joden noemen deze God Jehovah, waarin Jeh het mannelijke element en Ovah het vrouwelijke element vertegenwoordigt. In de loop van de tijden krijgen deze goden ondanks de androgyne naam steeds meer een dominant mannelijk karakter. Het patriarchaat verdringt in de meeste culturen het matriarchaat, omdat vooral de mannen in deze tijd de wetenschap en techniek beheersen.

Literatuur

Uit een verzameling heilige boeken spreekt een geconcentreerde wijsheid, die de grondslag vormt voor alle grote religies van het woord. Het geschreven woord is de Logos. Thoth is de uitvinder en beschermgod van de heilige schrifttekens en heeft volgens de overlevering de wereld met het woord (Gr.: Logos) geschapen. In Hellas noemen de Grieken deze god Hermes. Door inzicht ontdekt de wijze filosoof, dat dezelfde Logos het heelal en zijn eigen leven beheerst.

Wiskunde en Astronomie

Uit een zorgvuldige bestudering van de sterrenhemel en de loop der planeten om de zon leert de mens, dat de aarde met grote regelmaat om de zon draait en dat deze goedaardige regelmaat ons leven garandeert. Plato beschrijft het beeld van de androgyne, prehistorische mens als een ronde planeetvorm met vier armen en vier benen. De ronde vorm symboliseert de ideale samenstelling uit een gelijkwaardig aandeel mannelijke en vrouwelijke eigenschappen. Omdat de mensen in deze

ideale vorm gevaarlijk zijn voor de goden, worden zij gesplitst. Toch verlangen zij nog steeds terug naar de oorspronkelijke, androgyne vorm. Zoals de planeten beschrijven ook de androgyne mensen van Plato in de loop van de tijden een omloopbaan en keren zij na verloop van lange tijd terug. Dit idee van de wederkeer van de planeten is ook de grondslag voor de wedergeboorte. De Kabbala symboliseert de androgyne God Jehovah in het getal 10 en beschrijft de schepping als reeks wiskundige permutaties van letters en cijfers.

Politiek

Volgens Whitehead bestaat de geschiedenis van de westerse filosofie slechts uit een reeks voetnoten bij de filosofie van Plato. Als leerling in de filosofie wordt Plato getuige van de doodstraf, die het Atheense volk zijn leraar Socrates oplegt en hij doorziet de corrupte samenleving in zijn vaderland. Daarop beschrijft hij de stadstaat als de ideale samenlevingsvorm, gebaseerd op een rechtvaardig beleid. Alle mensen hebben diep in hun hart een idee, wat rechtvaardig is. Het inzicht in rechtvaardig beleid ontstaat door de herinnering aan dit verborgen, 'ideale' idee. De filosofen roepen bewust deze idealen uit de herinnering terug. Het woord *ideaal* beschrijft dus ook in onze taal nog steeds het oorspronkelijke idee van Plato, zelfs indien het een ideale methode betreft om de belasting te ontduiken. Wie zich echter het echte, goddelijke Ideaal herinnert, wordt volgens Plato door enthousiasme letterlijk *ge vleugeld*, omdat hem vleugels aan de schouders en voeten groeien. Ook de *ge vleugelde* filosofen kunnen echter niet vliegen en daarom kijken zij weemoedig naar de vogels in de lucht en verwaarlozen daarbij hun aardse belangen. In de ogen van Plato is de filosofie het grootste geschenk dat de goden ons ter beschikking stellen. Dit is de Platonische Eros, die wij na 2500 jaar nog steeds verkeerd interpreteren.

In de ideale Staat van Plato krijgen alle burgers na een kosteloze opvoeding een passende opgave. Zijn idee is echter nooit in de praktijk getest, omdat de Griekse stadstaten reeds een generatie na zijn dood opgaan in het wereldrijk van Alexander de Grote (300 v.C). Alexander trouwt in het veroverde Susa twee prinsessen en is in feite de eerste kosmopoliet ('heelal-burger', wereldburger). Hij sterft reeds op 32-jarige leeftijd in Babylon. Zijn tijdgenoot Zenon beschrijft echter een ideale staat, die de mens daarna nooit meer zal vergeten. Zenon droomt van een niet meer in staten verdeelde, verenigde wereld, een stadstaat onder een gemeenschappelijk, goddelijk gezag. In deze wereld regeren niet mensen over mensen met behulp van een zelfgemaakt wetboek, maar berust de samenleving op vrijwillige afspraken, of - zoals reeds Zenon het uitdrukt - op liefde. Dit is dezelfde liefde, die de christenen drie eeuwen later *vleugels* geeft. Een tweede tijdgenoot van Alexander, Epicurus, is daarentegen van mening, dat een onbekende god de wereld als een uurwerk heeft opgewonden, maar daarna is vergeten. In een dergelijke wereld is de individuele jacht naar het eigenbelang legitiem.

(AI-) Chemie

De alchemisten hebben in eerste instantie naar filosofische bronnen gezocht en de chemie als het ware door toeval ontdekt. De eerste chemici zoeken dus naar de erfelijke dragers van de materie. Zij proberen de gevallen schepping weer in de oorspronkelijke staat te brengen, Evenals de mens doorloopt de materie in de ogen van de alchemisten vier fasen. Deze fasen worden naar de bijbehorende kleur van deze toestand genoemd (Physica & Mystica, 2e eeuw voor Christus):

<u>Grieks</u>	<u>Latijn</u>	<u>betekenis</u>	<u>allegorie</u>
Melansis (zwart)	Nigredo (zwart)	Nacht	dood
Leukosis (wit)	Albedo (wit)	Dag	geboorte
Xanthosis geel)	Citrinitas (geel)	Middenkleur tussen wit en purper	leven
Iosis (violet)	Rubedo (purperrood)	De schemering, de overgang tussen zwart en wit	hergeboorte
	kwintessens	Het vijfde, goddelijke element van Aristoteles	

De Griekse filosoof Democritus schrijft de kleur reeds toe aan de beweging en samenhang van de kleinste deeltjes (atomen). Geel is de complementaire kleur van het purperviolet. Violet is de androgyne kleur als mengsel van het vrouwelijke rood en het mannelijke blauw. De schemering kan nu zowel worden opgevat als het avondrood of als het ochtendgloren in de overgang van het aardse leven tot het eeuwige leven.

Fysica

Het einde van de Middeleeuwen wordt ingeluid door de opkomst van onafhankelijke fysici, zoals Bruno, Copernicus en Galilei. De Kerk verliest het monopolie van de wetenschappen, waardoor alfa (de sociale wetenschappen) en bèta (de technische wetenschappen) van elkaar vervreemden. Pas tegen het einde van het afgelopen millennium aanvaardt de Kerk de theorie van Galilei.

Logica

Velen zoeken het bewijs voor het bestaan van God. Descartes beschrijft in de 17e eeuw, hoe de mens in zijn binnenste drager is van een goddelijke kern. De mens, dit onvolkomen schepsel tussen God en het Niets, heeft dit idee van de volmaakte, goddelijke kern niet zelf kunnen bedenken. Het is hem dus door een volmaakte God ingegeven. Dan echter is het bewijs voor het bestaan van God als goddelijke kern in de mens geleverd. Descartes onderwerpt dit bewijs echter achteraf aan een

kritisch onderzoek en merkt, dat zijn godsbewijs op een vicieuze cirkel berust. Maar zelfs in zijn twijfel weet hij: ik besta, omdat ik denk; ik ben, omdat ik twijfel; ik ben, zolang ik word misleid.

Erfelijkheidsleer

Darwin ontdekt in de 18e eeuw, dat de dierenwereld via een selectiemechanisme automatisch naar een lokaal optimum toestreeft. Ook de menselijke evolutie maakt gebruik van ditzelfde selectiemechanisme. Het lijkt erop dat de sterkste steeds overwint, en dit principe vormt voor enkele opportunisten een goed argument om het eigen voordeel ten koste van het algemeen belang te laten overwegen. Deze opportunisten bouwen in de Angelsaksische landen een samenleving op, waarin elk lid door geboorte een democratisch recht op maximale welvaart verkrijgt.

Sociologie

Marx beschrijft in de 19e eeuw, hoe de mens door de afhankelijkheid in zijn dagelijkse werkkring van zijn karakter vervreemdt. Zo verliest de moderne mens in de loop van de jaren zijn eigenwaarde. Daardoor vervreemden de mensen van elkaar, zoals reeds tevoren de androgyne man en vrouw van elkaar vervreemd zijn. Marx ontwerpt nu een samenleving, die in de communistische landen tot het einde van de 20e eeuw getest wordt, maar uiteindelijk in een fiasco eindigt.

Paleontologie

Teilhard de Chardin bestudeert de evolutie van de mens op lichamelijk en geestelijk terrein en voorziet op een vroeg tijdstip de compressie (verdichting) van onze samenleving door de bevolkingsgroei en door de wetenschappelijke en technische ontwikkeling. Hij voorspelt een convergentie (samengroei) van de mensheid, die culmineert in een eindpunt Omega. Het Platonische Idee achter de evolutie is dus de grote Ω in de titel van dit artikel.

Elektronica

Rond het einde van de twintigste eeuw spant de mens een elektronisch netwerk met de naam Internet rondom zijn planeet. Het samenspel der mensheid wordt nu door een snelle, wereldomspannende correspondentie gecoördineerd. De samenleving wordt transparant voor iedere deelnemer. De saamhorigheid en het besef van de gemeenschappelijke basis groeien. Het netwerk stelt gemeenschappelijke informatie kosteloos aan alle mensen ter beschikking. De beschikbaarheid van informatie leidt tot een massale groei van het inzicht in de samenhang van onze samenleving. De grenzen vervagen en voorschriften maken plaats voor vrijwillige, ethische normen. De mens van morgen gaat bewust het risico van een open netwerk aan en vertrouwt op de voordelen van samenwerking. Maar het is nog niet duidelijk welke prijs wij voor het Internet zullen moeten betalen. Nog niet!

Samenvatting

De loop van de westerse geschiedenis is een keten van vervreemdingen op talloze gebieden. De vervreemding is de prijs, die onze samenleving voor een evolutiesprong betaalt. In tegenstelling tot het dier, dat instinctief geen kortstondige winst voor een langdurig verlies accepteert, aanvaardt de mens zonder veel morren het verlies van dit belangrijke instinct. Het verlies van het instinct stelt de mens echter - in tegenstelling tot het dier - in staat om zijn eigen toekomst te bepalen. Uit deze eerste vervreemding kunnen alle volgende stappen als een logische consequentie worden afgeleid. Sommigen beschrijven deze eerste stap, de transformatie van dier tot mens, als de verdrijving uit het Aards Paradijs. Anderen zijn echter van mening, dat wij nog steeds een (ditmaal zelfgebouwd) aards paradijs bewonen. Allen zijn wij er echter van overtuigd, dat er in de evolutie geen weg terugleidt naar het uitgangspunt. De oplossing ligt in de voortzetting van de evolutie en de volgende stap is de weg van het Internet.

Indien wij de lijst van de verliezen beschouwen, valt ons op, dat wij de vervreemdingen steeds ten dele maar nooit volledig hebben gecompenseerd. Zo is onze samenleving nu weer socialer geworden maar is het sociale evenwicht nog niet geheel hersteld. Onze evolutie dwingt ons tot correctie en compensatie, maar slechts zoveel als absoluut noodzakelijk. Dit is de weg die wij moeten gaan. Er is geen andere. De ware filosoof heeft dit begrepen en heeft er vrede mee.

De tabel op de volgende bladzijde geeft in enkele termen uit het voorgaande artikel aan, hoe de mens is geëvolueerd richting Omega.

Ωmega = het Idee achter de evolutie (tabel)

	Verlies	Vervreemding	(tijdelijk) voordeel evolutiesprong	Oplossing door:
Adam/ Eva	instinct	menselijk bestaan <-> aards paradijs	het kiezen van de eigen weg	voortzetting van de evolutie
Jehovah: 1000 v.C.	matriar- chaats- cultuur	God <-> Godin	een mannelijke, sterke God	gelijkwaardigheid van man en vrouw
Plato: 500 v.C.	het god- delijke ideaal	Ideaal <-> realiteit	het politieke voordeel van de corrupte overmacht	inzicht door <i>her-</i> innering aan het goddelijke ideaal
Plato: 500 v.C.	androgyn evenwicht	man <-> vrouw	de agressie overwint	verbanning van de agressie
Epicurus Zenon	gemeen- schap	gemeenschap <-> eigenbelang	het eigen voordeel	liefde, christendom
Galilei: 16e eeuw	religieus fundament	Kerk <-> wetenschap alfa <-> bèta	de waarheid is de winnaar	hereniging van alfa en bèta
Darwin: 18e eeuw	sociaal evenwicht	hebben <-> zijn	de beste overleeft	herstel van het sociaal evenwicht
Marx 19e eeuw	eigen- waarde; intermense- lijk contact	mens <-> arbeid; mens <-> mens	de materiële welvaart wint	herwaardering van de arbeid en herstel van het intermen- selijk contact

BRIEF AAN EEN BISSCHOP

Henk Hogeboom van Buggenum

Voorafgaand aan het publieke debat met de chemicus prof. dr. R.A. van Santen aan de Technische Universiteit Eindhoven op zondag 2 april 2000 schreef bisschop Hurkmans een artikel voor het *Eindhovens Dagblad*, dat ook verscheen in het dagblad *'De Gelderlander'* op 8 april jl.. De titel luidde: 'Wetenschap/religie: twee kanten van dezelfde medaille'. Ik citeer de laatste alinea: "Religie met alles wat daarvoor staat aan rust, bezinning, sacraliteit, contemplatie, saamhorigheid enz. enz. vormt de warme tegenpool van de kille wetenschap. En waar zij elkaar bevragen op hun menselijke en culturele inbreng, kunnen zij tot het inzicht komen dat zij beide en in gelijke mate deelnemen aan het voortschrijdende proces van integratie. Of in de woorden van Max Wildiers: 'Er loopt een onzichtbare draad van de eerste waterstofatoom naar de muziek van Bach en Mozart, naar de wetenschap van Einstein en Heisenberg, naar de zelfopoffering van Ghandi en moeder Theresa'. Wildiers was een leerling van de Franse priester-filosoof Teilhard de Chardin. Parodiërend op een van zijn uitspraken zeg ik: 'Religie en wetenschap zijn twee kanten van een en dezelfde medaille'"

Ik schreef de bisschop daarop de volgende brief:

Aan: Zijne Hoogwaardige Excellentie

Bisschop A. Hurkmans

Bisdom 's Hertogenbosch

Parade 11

5211 KL 's Hertogenbosch

Heiloo, 11-04-2000

Monseigneur.

Een van onze medewerkers maakte mij attent op een artikel van uw hand in het blad *'De Gelderlander'* van 8 april jl., getiteld "Wetenschap/religie: twee kanten van dezelfde medaille".

U verwijst in de laatste alinea instemmend naar de franciscaan Max Wildiers als leerling van Teilhard de Chardin. Dit is niet helemaal juist. Teilhard en Max Wildiers hebben elkaar nooit ontmoet. Wel is onder redactie van Max Wildiers het werk van Teilhard na diens dood (1955) in 23 deeltjes bij uitgeverij Het Spectrum in de jaren zestig uitgegeven en zijn er boeken van hem over Teilhard in verschillende talen vertaald. Wildiers was ervan overtuigd, dat de richting van Teilhards denken gecombineerd met de filosofie van de wiskundige Whitehead, openingen bood voor de toekomst. Een Whitehead-groep onderhoudt nauwe relaties met onze Stichting.

Uit uw artikel maken wij op, dat u met ons vindt dat het gedachtegoed van Teilhard het verdient om in deze tijd opnieuw onder de aandacht te worden gebracht. Onze stichting doet dat zonder enige steun van rooms-katholieke zijde.

Zij geeft een tweemaandelijks blad uit onder de titel *GAMMA*. De naam geeft aan, waar wij momenteel staan op de weg naar Omega. Bovendien wordt erin uitgedrukt, dat de alfa- en bètawetenschappen erin samengaan en dat er een gamma aan disciplines en onderwerpen in wordt behandeld. Immers, naast de gebieden van de paleontologie, (evolutie)biologie en fysica bestrijkt Teilhards werk ook theologische en filosofische terreinen.

Hoewel wij het zeer op prijs zouden stellen, als ons werk van officiële zijde zou worden ondersteund en daardoor kan worden uitgebreid, is dit niet in eerste instantie de reden van dit schrijven.

Onze stichting is bezig met de verspreiding van een boek van de priester prof. dr. Antony Fernando. Wij willen ook u graag daarop attent maken en doen dat via de bijgaande brief. Op de achterkant ervan vragen wij ook om publicitaire medewerking.

Wellicht geeft een en ander u aanleiding ons voor een persoonlijk gesprek uit te nodigen. Dat zouden wij uiteraard bijzonder op prijs stellen.

Met gevoelens van hoogachting,

Henk J. Hogeboom van Buggenum
Voorzitter

PS. In het kader van de verspreiding van het bovengenoemde boekje kregen al onze abonnees een mailingbrief. Voorts werden 500 van deze mailingbrieven met toestemming van diverse pastores en dominees verspreid in de gereformeerde Kerk te Soestdijk, onder leden van de WCRP, IARF, Interreligio, en in de Amsterdamse Maranatakerk (Pinksterbeweging), de Krijtberg, de Westerkerk, de Nicolaaskerk, en tijdens lezingen in de Lutherse Kerk, De Rode Hoed, Felix Merites, de Stichting Dom Helder Camara in de Vrije Universiteitskerk, Conferentieoord Hoog Brabant in Utrecht en diverse andere. Er werden 150 e-mails en faxen verstuurd naar christelijke en levensbeschouwelijke organisaties met het verzoek er aandacht in hun publiciteitsorganen aan te besteden. Ook de bisdommen ontvingen bericht. De Engelse versie van het boek kan gratis in 1½ minuut worden gedownload van onze website:

><http://home.worldonline.nl/~sttdc/actie.htm><

In Frankrijk werd de Engelse tekst van onze website binnengehaald en positief beoordeeld door mensen van de Association Teilhard de Chardin. Er zijn twee uitgevers bereid de tekst daar te publiceren als een vertaler ervoor wordt gevonden. Van verder ontwikkelingen houden wij u op de hoogte.

Abraham Joshua HESCHEL¹¹

(enkele aantekeningen uit: "Moderne spiritualiteit tussen traditie en vernieuwing", over Simone Weil, Abraham Joshua Heschel en Dag Hammarskjöld, red. Bart Voorsluis, Meinema Zoetermeer)

Wanneer een paus, in dit geval Paulus de zesde, tegen een jood zegt: *Everyone should read your books*, dan mag je wel zeggen dat er iets bijzonders aan de hand is. En die jood was Heschel. Heschel is in zijn denken verwant aan Maimonides, Pascal, Kierkegaard en Whitehead. Hij is een bij uitstek religieus mens, die de dingen niet vanzelfsprekend vindt en verwondering en ontzag heeft voor het mysterie van het bestaan van de werkelijkheid. Het begint met verwondering, die leidt tot ontzag en dat weer tot wijsheid. Zijn denken is niet gericht op het ontwikkelen van een conceptueel systeem, maar op beleving en ervaring. In zijn chasidische gedachtewereld is hij zeer getroffen door de inspiratie die van de profeten uitgaat en de gebeurtenissen die daarin verhaald worden. Hij maakt een duidelijk onderscheid tussen processen, waarin zich de fysieke orde voltrekt en gebeurtenissen die onregelmatig en buitengewoon zijn. De natuur bestaat uit processen, de geschiedenis uit gebeurtenissen. Het doel van het menselijk handelen is het navolgen van Gods handelen, dat zich manifesteert in goedheid, gerechtigheid en rechtvaardigheid. Het ideaal van deze spiritualiteit voltrekt zich in de 'vrome' mens die geloof vertaalt in leven en wiens betrokkenheid zich richt op de zorg van God. Die vroomheid maakt alert voor de spirituele betekenis en waardigheid van heel de schepping en benadert de werkelijkheid met respect, verwondering en ontzag in het besef dat er in iedere gebeurtenis iets heiligs op het spel staat. In deze tijd is het moeilijk om in gewone dingen nog iets van een geheim te ontdekken. In zijn commentaar op religie verwijst Heschel naar *'Adventures and ideas'* waarin Whitehead spreekt over het dogmatisch bedrog in het Europese denken. De godsdienst dient bevraagd te worden, want als het geloof vervangen wordt door het credo en meer erfstuk wordt dan levende fontein, dan is zijn boodschap zinloos. Ook op de filosofie heeft hij kritiek, vooral op de basiscategorieën van ruimte, tijd en het goede. Dit is een spreken vanuit de mens naar en over God, God als idee, als postulaat van de rede, terwijl het Heschel gaat om de mens, gezien vanuit de God van Abraham, Jacob en Isaïc. Niet het goede in de filosofie, maar het heilige is het hoogste. Het is veelal ons begrippenapparaat, ons mentale referentiekader dat ons afschermt van dingen die daar niet in passen, maar die eigenlijk het belangrijkste zouden moeten zijn. Een van de meest belangrijke dingen is de mensen te leren hoe ze moeten vieren. Vieren is gedenken en besef hebben van de wonderen om ons heen. Dat zijn de bronnen van ons gebed die leiden tot dankzegging en lofprijzing. Bidden is het dromen van Gods dromen, waarbij stilte de voorkeur verdient boven spreken, maar door het zingen treden wij in Zijn tegenwoordigheid binnen.

Fred van Kleef

¹¹ Verschenen vertalingen van Heschel: In het licht van Zijn aangezicht 1954, Utrecht (Man's quest for God), God zoekt de mens 1986, Houten (God in search of man)

De constructieve invloed van wetenschap op de Godvraag-2
tweede deel van de Táhirih-lezing, gehouden zondag 26 maart 2000 in het centrum
van de Bahá'í-geloofsgemeenschap De Poort te Groesbeek

Janine Kallen

II. De bevindingen van de natuurwetenschappen

Het eeuwenlang gangbare wereldbeeld en godsbeeld begint bij het opkomen van de natuurwetenschappen te wankelen. In onze tijd beschouwt men de natuur als autonoom, onafhankelijk van bovennatuurlijke oorzaken en sturingen. Hieronder staan de natuurwetenschappelijke bevindingen vermeld die van doorslaggevende invloed zijn geweest op het ontstaan van een nieuw wereldbeeld en tegelijkertijd het uit het zicht raken van God.

1. De astronoom Copernicus (1473-1543)

De Copernicaanse wending: van geocentrisch naar heliocentrisch

Copernicus kwam tot de overtuiging dat niet de aarde maar de zon het centrum van het heelal was. Dit werd driekwart eeuw later bevestigd door de bevindingen van Galileo Galilei (1564-1642). Deze opvatting, ook wel *mechanistisch* wereldbeeld genoemd, is in strijd met de Bijbel. In het boek Jozua staat dat God Jozua's verzoek verhoort en terwille van de overwinning van de Israëlieten de zon en de maan gedurende enige tijd doet stilstaan (Jozua 10:12-14). Dus als God de zon doet stilstaan, betekent dat dat de zon onder normale omstandigheden beweegt. Bovendien, als de aarde niet meer het centrum zou zijn van de kosmos, dan is ze niet meer dan een stipje temidden van andere stipjes in de ruimte¹².

2. De wis- en natuurkundige Isaac Newton (1642-1727)

Zwaartekracht en traagheidswet

Newton ontdekte de wet van de zwaartekracht, dat alle lichamen (massa's) elkaar aantrekken. Hij leverde zo een theoretische basis voor de banen van de planeten, waarbij deze werden 'onttoverd' tot gewone materie.

Nog ingrijpender was de traagheidswet. Deze houdt in, dat een voorwerp dat met een bepaalde snelheid voortbeweegt in die beweging blijft volharden, tenzij het door krachten van buiten gedwongen wordt in een andere bewegingstoestand over te gaan. Dit impliceert dat er geen verklaring meer nodig is voor het in beweging blijven van een lichaam. Voor het behoud van beweging is niks of niemand meer nodig, dus ook God niet. Dat betekent een enorme omslag in het wereldbeeld. God

¹² Noot van de redactie: Ook de betekenis van de mens wordt daardoor kleiner. Zijn grootheid wordt hem o.a. door Teilhard de Chardin teruggegeven, die stelde, dat de mens "de drager is van de evolutie". Hierin viel o.a. Frank Tipler hem bij in zijn werk *The Anthropic Cosmological Principle*, 1986. Zie verder voetnoot blz. 19 en het artikel op blz. 60.

die overal noodzakelijk gedacht werd, omdat het hele leven bewegen is, lijkt opeens buiten de werkelijkheid te staan.

3. Charles Darwin (1809-1882)

In 1859 publiceerde Charles Darwin zijn boek, kortweg aangeduid als *The Origin of Species*. In dit boek doet hij verslag van de observaties die hij had gemaakt tijdens zijn vijfjarige reis met het zeilschip 'The Beagle' en de inzichten waartoe deze hem brachten. Het eerste, minder uitvoerige manuscript lag al ruim 15 jaar ongepubliceerd in de la. Darwin ging pas in 1859 over tot publicatie omdat hij een jaar daarvoor een manuscript van Wallace (1823-1913) had ontvangen. Wallace had net als Darwin veel over de wereld gezworven en vele exotische gebieden bezocht. Ook hij had een uitgebreide studie gemaakt van de verschillende diersoorten op zijn tocht. Het bleek dat beiden, na het lezen van een boek van Malthus over de ontwikkeling van menselijke populaties, tot hetzelfde inzicht waren gekomen en daar tevens dezelfde term voor hadden gekozen: *natuurlijke selectie* als sturingsmechanisme voor evolutionaire ontwikkelingen.

De theorie van de natuurlijke selectie van Darwin en Wallace staat haaks op de aloude speculatieve, teleologische redeneringen die zich baseerden op een mystische, zich aan onze waarnemingen onttrekkende, vormende oorzaak. De theorie van de natuurlijke selectie is gebaseerd op louter natuurlijke processen en ze wordt gestaafd met argumenten afkomstig van observaties.

Kort samengevat kent de *theorie van de natuurlijke selectie* drie belangrijke aspecten:

1. Er is een direct verband tussen de grootte van een populatie en het in de omgeving voorhanden zijn van voedsel en leefruimte.
2. De nakomelingen van een ouderpaar verschillen vaak in enkele eigenschappen: dit is de variabiliteit. Verschillen in individuele eigenschappen zullen ten gevolge van competitie bepalend zijn voor de overlevingskansen van individuen. Wanneer een verschil voordelig is in een bepaalde situatie, heeft een individu dat drager is van een dergelijk verschil in de strijd om het bestaan meer kans te overleven en zich voort te planten.
3. Wanneer dergelijke verschillen erfelijk zijn d.w.z. veroorzaakt door toevallige genetische mutaties, zijn de nakomelingen eveneens bevoordeeld of beter aangepast aan de omstandigheden. Ook zij zullen beter overleven en meer kans hebben zich voort te planten. Er komt op die manier een proces op gang dat leidt tot een soortontwikkeling waarbinnen de individuen steeds beter zijn toegerust om in hun leefomgeving te overleven.

Voorwaarde voor het verloop van evolutionaire veranderingen is het steeds weer opnieuw ontstaan van variaties met betrekking tot erfelijke eigenschappen. Voor

Darwin lag hierin een groot probleem. In zijn tijd ging men ervan uit dat erfelijke eigenschappen, wanneer deze worden doorgegeven aan nakomelingen, als het ware 'uitdoven'. Men veronderstelde dat deze maar voor de helft aan iedere volgende generatie werden doorgegeven en dus na luttele generaties volledig verdwenen zouden zijn. *De genetica, te beginnen met Mendel*¹³ heeft uiteindelijk aan de evolutietheorie van Darwin vaste grond gegeven, door aan te tonen dat biologische eigenschappen gecodeerd liggen op discrete eenheden, genen, en dat deze volledig, 'onverdund' worden doorgegeven aan het nageslacht. Het heeft tot in *de jaren twintig* geduurd voordat het werk van Mendel werd ontdekt en de waarde ervan werd ingezien. Integratie van darwinisme en genetische inzichten leidden tot wat genoemd wordt het neodarwinisme: de theorie die evolutie beschouwt als een proces van veranderingen in genenfrequenties waarbij natuurlijke selectie van toevallig optredende mutaties de belangrijkste oorzaak van deze veranderingen is.

De huidige stand van zaken

De vragen rond evolutionaire processen liggen op drie verschillende niveaus. Allereerst op het niveau van het feitelijke gebeuren, waar de vraag wordt gesteld of het überhaupt zo is dat organismen door de tijd heen veranderen. De bewijsvoering en argumenten hiervoor worden verzameld door de geologie en de paleontologie. Vervolgens op het niveau van het mechanisme achter de anatomische en functionele veranderingen in de tijd. Op dit laatste terrein ligt de verdienste van Darwin en Wallace. Tenslotte op het niveau van het verloop van de evolutie. Welke concrete veranderingen in bouw en functie hebben in de loop van de tijd plaatsgevonden? Antwoorden op deze vraag worden gevonden via de vergelijkende embryologie, de vergelijkende anatomie, de vergelijkende fysiologie en de moleculaire biologie.

Tegenwoordig is de evolutietheorie binnen de biologie algemeen aanvaard. De wetenschappelijk aangevoerde argumenten zijn thans zodanig dat men kan stellen dat evolutie, d.w.z. verandering van soorten door de tijd heen en het ontstaan van nieuwe soorten uit oudere vormen, een feit is. De vraagstellingen in deze tijd spelen zich dan ook niet meer af rondom de vraag of evolutie heeft plaatsgevonden, noch rondom het mechanisme achter evolutionaire processen, maar liggen op het niveau van *het exacte verloop van evolutielijnen*.

¹³ Gregor Mendel (1822-1884) is de grondlegger van de genetica. Hij publiceerde zijn werk reeds in 1866: *Versuch über Pflanzen-Hybriden*, *Proceedings of the Brünn Natural History Society*. Echter, het belang ervan werd in die tijd niet ingezien waardoor het geen verspreiding vond in biologische kringen; ook Darwin kende het werk niet.

Op de allereerste plaats hield de evolutiebiologie zich bezig met het traceren van verwantschappen en afstammingslijnen tussen soorten middels het bestuderen van gemeenschappelijke cq. van elkaar af te leiden anatomische en fysiologisch kenmerken. Daarbij nam de inzichtelijkheid van het sturende principe van evolutionaire ontwikkeling toe: alleen vermogens die adaptief zijn - of voor het voortbestaan irrelevant - worden uitgeselecteerd. In eerste instantie was men daarbij dus gefocust op lichamelijke eigenschappen en vermogens. Maar langzamerhand kwam steeds vaker het idee naar voren dat ook geestelijke vermogens als bewustzijn, vrije wil, communicatief gedrag, taal, ethiek en religiositeit wel eens - met name menselijke - eigenschappen zouden kunnen zijn, ontstaan, ontwikkeld en behouden omdat ze de *overlevingskansen* vergroten. De tak van de evolutiebiologie die zich hiermee bezighoudt, is de sociobiologie.

4. de sociobiologie

Gedrag en cultuur als biologisch studie-object.- het sociaal-darwinisme

In het begin van deze eeuw waren er biologen die ervan overtuigd waren dat natuurlijke selectie niet alleen resulteert in een evolutie van anatomische en fysiologische eigenschappen maar dat hierin ook de oorzaak ligt voor de ontwikkeling van cultuur en maatschappij. Dit leidde tot het idee van wat werd genoemd het sociaal-darwinisme. Het concept van deze theorie luidde:

- ❖ Verschillen tussen individuele mensen en groepen ontstaan gestuurd door natuurlijke selectie;
- ❖ Natuurlijke selectie is het mechanisme dat nationaal gezien leidt tot het ontstaan van verschillende sociale klassen en internationaal gezien leidt tot economische, militaire en sociale machtsverschillen.

Aanhangers van het sociaal-darwinisme zagen hierin een legitimatie voor het overheersen van de ene cultuur boven de andere, het ene ras boven het andere en de ene maatschappijvorm boven de andere. Het sociaal-darwinisme verwoordde Darwins inzichten met slogans als '*struggle for life*' en '*survival of the fittest*'¹⁴. Kapitalistische denkers omarmden dit idee en wakkerden hiermee concurrentie en vrije marktmechanismen aan. Het werd een aanlokkelijke ideologie voor veel individuele mensen en groeperingen die in een 'superieure' sociale positie verkeerden

¹⁴ Ofschoon de gevleugelde woorden '*survival of the fittest*' door menigeen worden toegeschreven aan Darwin, komen zij in feite uit de pen van Herbert Spencer (1820-1903). Deze Engelse aanhanger van het sociaal-darwinisme zag evolutie als een machtige mystieke kracht die op alle niveaus van bestaan de ontwikkeling van leven en maatschappij dicteert. Hij vond hierin een rechtvaardiging voor sociale, politieke, economische en wetenschappelijke ontwikkelingen waaraan je de '*morally fit*' herkent. Culturele en sociale evolutie zou uiteindelijk leiden naar een perfecte staat, die hij reeds aangebroken zag in de vorm van de Victoriaanse tijd. Echter, Darwins evolutietheorie gebaseerd op natuurlijke selectie hoeft niet noodzakelijkerwijs '*survival of the fittest*' te betekenen in de zin zoals Spencer dit zag. Natuurlijke selectie zoals Darwin die bedoelde, kent maar één selectiecriteria en dat is de mate van voortplantingssucces en niets anders!

of deze graag wilden verkrijgen. Deze idee nam extreme vormen aan binnen het Duitse nationaal-socialisme, dat erop uit was 'inferieure' rassen te vernietigen en op die manier het tot stand komen van een superieur mensenras te realiseren.

Tegen dit sociaal-darwinisme zijn vanuit ethische, religieuze, filosofische en sociaalwetenschappelijke hoek terecht felle protesten gerezen. Zo fel, dat het van de kant van de biologie een paar decennia stil bleef voor wat betreft het onderzoeken van de relatie tussen natuur en cultuur.

Sociobiologie: een nieuwe aanzet

Toch kan men moeilijk ontkennen dat er biologische fundamenteen zijn voor sociaal gedrag. Er zijn aantoonbare biologisch bepaalde driften die ten grondslag liggen aan communicatieve gedragingen als vriendschap, seksualiteit, het opvoeden van kinderen, incestbarrières, altruïsme of de omgang met vreemdelingen.

Gedragscodes op deze terreinen gelden voor alle mensen, ongeacht hun culturele achtergrond en deze inzichten leidden tot *de opvatting dat culturele evolutie een biologische basis heeft*. Dit idee vormt het uitgangspunt van de sociobiologie.

Edward O. Wilson die beschouwd wordt als de grondlegger van de sociobiologie, definieert deze tak van wetenschap als volgt: *Sociobiologie is de systematische studie van de biologische basis van alle vormen van sociaal gedrag bij alle diersoorten, de mens inclusief*.

Natuur en cultuur

De mogelijkheid tot vorming van een cultuur is gegeven door het menselijke vermogen te leren. Intelligentie, verstand is een voorwaarde. Op die manier maken mensen zich gedrag en kennis eigen. Mensen hebben inzicht in eigen levensbehoefte en lichamelijke mogelijkheden en beperkingen. Mensen zijn zo in staat hun omgeving zo goed mogelijk aan te passen aan hun behoeften. De mens heeft in de culturele evolutie de teleologie (het doelgerichte denken) ingebracht. Hierin ligt de oorzaak voor het snelle verloop van de culturele evolutie. De mens kan hier zelf sturen. Daardoor zijn mensen in staat onder zeer verschillende omstandigheden te leven. Tot op zekere hoogte kunnen wij de eigen omgeving aan onze wensen aanpassen. Al die adaptieve kennis is overdraagbaar via communicatieve vaardigheden als nabootsing, taal, onderwijs. Culturele adaptatie wordt daardoor niet beperkt doorgegeven - zoals biologische mutaties alleen worden doorgegeven aan het nageslacht - maar kan ook aan niet-bloedverwanten, niet-volksgenoten, niet-tijdgenoten worden overgedragen. De sociale structuren zijn daardoor complexer. Er is een bewustzijn dat uitstijgt boven de biologische fixatie op bloedverwantschap: een besef van verbondenheid, ook tussen volslagen vreemden, is een feit. Anders geformuleerd: biologische eigenschappen worden lineair doorgegeven, culturele eigenschappen horizontaal. De mens beschikt zo over twee overerfbare informatiesystemen: een genetisch systeem voor biologische eigen-

schappen en een *extragenetisch systeem voor culturele eigenschappen*. Zo'n tienduizend jaar geleden is onze culturele evolutie in een stroomversnelling geraakt. De mens is sindsdien van een jagers- en verzamelaarsgemeenschap uitgegroeid tot de metropoliet van deze tijd. Biologisch gezien hebben we gedurende diezelfde periode geen waarneembare veranderingen doorgemaakt.

Er is dus aan de ene kant een groot verschil tussen culturele en biologische evolutie. De eerste is doelgericht en wordt door de mens gestuurd, de tweede berust op toevallige omstandigheden en selectie. Maar aan de andere kant, culturele evolutie is wel noodzakelijk verbonden met biologische evolutie, want deze is afhankelijk van biologisch bepaalde menselijke vermogens als zintuiglijke waarneming, neurale integratie, geheugen, leervermogen, bewustzijn, intelligentie, taal. Het zijn deze verbindingen die de sociobiologie wil opsporen en inzichtelijk maken.

De vraagstelling van de sociobiologie is dus: hoe hecht is culturele evolutie verbonden met biologische evolutie? In hoeverre is culturele evolutie gefundeerd in en gestructureerd en gestuurd door biologische evolutie? Daarmee is meteen een belangrijke karakteristiek van de sociobiologie gegeven: deze bouwt voort op het gedachtegoed van de klassieke evolutieleer en wordt beschouwd als een moderne pendant hiervan. Binnen de sociobiologie gelden dan ook dezelfde paradigma's als in het algemeen voor de evolutietheorie: adaptatie, natuurlijke selectie, overlevingskansen en voortplantingssucces. Het is een wetenschap waarbij biologie, sociologie, antropologie en psychologie geïntegreerd worden. Het is een consequente toepassing van de evolutietheorie op alle aspecten van het menselijk bestaan.

Sociobiologie ziet gedrag, voorwaardelijk voor communicatie en cultuurvorming, als een complex van eigenschappen die een individu - en met enige restrictie de soort - voordeel of nadeel kan opleveren m.b.t. overlevingskansen en voortplanting. Ook gedrag is gevormd onder invloed van selectiedruk. Alleen adaptief gedrag wordt bevoordeeld.

5. Sociobiologie en religiositeit

Altruïsme en religieus gedrag

Sociaal gedrag is een voorwaarde voor culturele ontwikkeling. Sociaal gedrag is per definitie coöperatief gedrag. Coöperatie staat of valt met het vermogen tot samenwerking. De sociobiologie ziet dit vermogen tot samenwerking als een biologisch bepaald complex van gedragseigenschappen. Sociobiologisch gezien is religieus gedrag van belang voor het stimuleren en organiseren van samenwerkingsstrategieën in groepsverband. Religie formuleert gedragsregels, normen en waarden, die onderlinge verhoudingen tussen leden van dezelfde groep sanctioneren. Religie bedwingt egoïstische driften, legitimeert taakverdeling en hiërarchie.

chische verhoudingen. Religie stimuleert en beloont altruïstisch gedrag. Religie dwingt zo onderlinge samenwerking af, hetgeen de overlevingskansen en dus ook het voortplantingssucces van de individuen en van de groep (samenleving) als geheel ten goede komt.

Een darwinistische visie

Voor een correcte theorievorming binnen de sociobiologie is het van groot belang het werk van Darwin juist te interpreteren. Voor een goed verstaan van de reikwijdte van de evolutieleer is het dan ook van belang een drietal hoofdpunten binnen de theorie van de sociobiologie aan de orde te stellen, die als leidraad voor de argumentaties gelden. Deze zijn rechtstreeks afgeleid uit Darwins evolutietheorie en de daarbij aansluitende moderne ontwikkelingen binnen de genetica en de moleculaire biologie.

1. Natuurlijke selectie speelt zich af op het niveau van het individuele organisme. Dat geldt ook voor genetisch gefundeerde kenmerken op cultureel niveau.
2. De sociobiologie distantieert zich uitdrukkelijk van excessen binnen het denken over evolutie, zoals het concept van het neodarwinisme m.b.t. *'survival of the fittest'*. Een dergelijke zienswijze is de betreurenswaardige uitkomst van een verkeerde interpretatie van wat natuurlijke selectie in feite is, namelijk de opvatting dat evolutie vanzelfsprekend leidt tot verbetering, hogere ontwikkeling, meer complexiteit, gezondheid, welvaart, macht, perfectie. In de strikte zin van de darwinistische betekenis van natuurlijke selectie zijn begrippen als 'meer ontwikkeld', 'minder ontwikkeld', 'hoger' of 'lager' volstrekt niet aan de orde. Natuurlijke selectie selecteert uitsluitend op reproductiviteit. Met andere woorden, natuurlijke selectie hanteert een kwantitatieve maat, selecteert op grond van voortplantingssucces. Natuurlijke selectie impliceert niet noodzakelijkerwijs kwalitatieve verbeteringen, superio-riteit of verbetering van individuele eigenschappen.
3. Alle organismen coderen hun genetisch materiaal in de vorm van DNA (of het vrijwel gelijkvormige RNA). In zeer diverse organismen zoals eencelligen, planten, dieren en de mens is de codering voor overeenkomstige peptiden en eiwitten (nagenoeg) identiek. Het is dan ook zeer wel mogelijk dat al deze organismen, hoezeer ook gescheiden door een indrukwekkende evolutionaire ontwikkeling, afstammen van oerorganismen met overdraagbare eigenschappen gecodeerd in de vorm van DNA. DNA-achtige stoffen zijn echter zeer kwetsbaar en kunnen niet overleven in een omgeving die zuurstof bevat. Men veronderstelt dat DNA dan ook - sinds de ontwikkeling van een zuurstof bevattende atmosfeer en hoogstwaarschijnlijk al ver daarvoor - verpakt moest worden in een beschermend omhulsel. Hier komt natuurlijke selectie al om de hoek kijken: alleen DNA dat tevens de genetische code bevat voor het produ-

ceren van een beschermende mantel kon overleven en zich vermenigvuldigen. Als we de consequentie hiervan verder doortrekken, dan kunnen we concluderen dat hier de essentiële voorwaarde gezocht moet worden voor het bestaan van organismen: zij vormen de tijdelijke verpakking van het overerfbare genetische materiaal. Sinds de ontdekkingen van Mendel, gevolgd door de ontrafeling van het genetisch materiaal door Crick en Watson en de hoge vlucht van de moleculaire biologie, bestaat er nauwelijks twijfel over de biologische essentie van leven: leven is behoud binnen het organisme en overdracht aan nakomelingen van genetische informatie. Zonder genen kan zich een organisme niet ontwikkelen, en zonder organisme als vervoermiddel voor deze genen, zou een organisme geen evolutionaire toekomst hebben.

(Wordt vervolgd)

Sloterdijk en Safranski onder één hoed

Henk Hogeboom van Buggenum

In de Rode Hoed te Amsterdam was ik op vrijdag 28 april bij een debat tussen de bevriende Duitse filosofen Peter Sloterdijk en Rüdiger Safranski. De aanleiding voor het debat was echter minder vriendelijk. Het dagblad Trouw - medeorganisator naast Filosofie Magazine - sprak zelfs van een Denkerk*rieg*. Onder de titel 'Der Denkerkrieg geht weiter' publiceerde Trouw in dit verband tot nu toe maar liefst 16 artikelen.¹⁵

Het begon allemaal afgelopen zomer op een congres in het Noord-Beierse Schloss Elmau. Sloterdijk hield hier een lezing onder de titel 'Regeln für den Menschenpark'. Vervolgens werd hij hiervoor door gerenomeerde kranten en tijdschriften als Frankfurter Rundschau, Süddeutsche Zeitung, der Spiegel en die Zeit aan de schandpaal genageld. Hij werd zelfs een fascist genoemd. Sloterdijk reageerde niet alleen met een aanval op de pers. Hij viel ook Jürgen Habermas aan en verklaarde: 'De Frankfurter Schule is dood'. En dat is juist de filosofische stroming die geldt als het linkse geweten van de Bondsrepubliek. Immers, als geen ander onderzocht zij de oorzaken voor moreel verval in de moderne samenleving. Met haar doodverklaring door Sloterdijk waren de poppen helemaal aan het dansen.

Terecht? Voor Duitsers misschien wel. Vooral voor hen zijn een aantal begrippen die Sloterdijk besprak historisch extra beladen. Zij ervaren het als pijnlijk wanneer men de inhoud ervan niet onmiddellijk veroordeelt. Sloterdijk veroordeelde zo bijvoorbeeld de toepassing van gentechnologie niet. Ze zou zijns inziens kunnen worden gebruikt voor het kweken van 'betere' mensen. Daarbij haalde hij ook Nietzsche en diens idee van de *Übermensch* aan. Volgens hem was het onwaarschijnlijk dat een humanistische politiek de genmanipulatie zou kunnen tegenhouden. Sterker nog, hij vond het zelfs ongewenst. Hij karakteriseerde onze samenleving met de niet bepaald lovende term 'mensenpark'. In 'zijnsvergetelheid' had het humanisme een getemd dier van de mens gemaakt. Zijnsvergetelheid? Dat was toch iets waar ook Heidegger over sprak? De filosoof die aanvankelijk nazisympathieën koesterde? De rel in de Duitse pers was daarmee compleet.

Je hoeft geen teilhardiaan te zijn om te zien wat hier aan de hand is. Er wordt slecht geluisterd. De argumenten worden niet serieus gewogen. Bewust of onbewust. Men grijpt eenvoudigweg zijn kans. De stok ligt er, sla erop los! Die lastige hond blokkeert onze weg omhoog al lang genoeg!

Nadat de dampen van het strijdgewoel in de pers wat waren opgetrokken kon men het slagveld overzien. En dat deed men graag. Ruim vierhonderd mensen hadden er anderhalf uur in de rij staan voor over om tot het debat in de Rode Hoed te

¹⁵ U kunt ze allemaal downloaden van de website >www.trouw.nl<.

worden toegelaten. Was het rampentoeerisme? Dreef hen sensatielust? Of diepgaande filosofische belangstelling? Werden er inderdaad argumenten gewisseld?

Hoe het ook zij, het werd een avond, die men niet licht vergeet. In prachtige volzinnen en met veel humor schetste Sloterdijk nog eens zijn visie. Safranski vulde hem meesterlijk aan. De mens is geenszins opgevoed tot een autonoom individu, dat de waarden van het Ware, het Goede en het Schone harmonisch voor de mensheid weet te verbinden. Wat er van hem geworden is zien we om ons heen: een mensenpark vol getemden, die hun strategieën vooral in dienst stellen van de aanleg en het onderhoud van eigen borders. De beschavingsstrategieën, bedoeld als strijd tegen de barbarij, bestialisering, hebben een nieuwe impuls nodig om de mensheid te behoeden voor kuddegeest, slaafse navolging. Wat sinds de boekdrukkunst aan beschaving is bereikt dreigt om te slaan in bestialisering als de massa zich laat bespelen. De techniek zou die nieuwe impuls kunnen geven. De politiek zou daar creatief mee om moeten gaan. Zij zou de vraag moeten stellen: Hoe kan de techniek de mens en zijn situatie verbeteren? Dat in dit verband ook het - historisch zo besmette - woord 'eugenetica' viel, werd mede aanleiding tot de *Denkerkrieg*.

Alvorens ik nader inga op de inhoud van Sloterdijks lezing en de visie daarop van Safranski wil ik een paar dingen vaststellen. Ten eerste blijkt volgens mij duidelijk de behoefte aan een norm, die de mens (en daarmee het humanisme) overstijgt. Dat werd op deze avond nauwelijks opgemerkt. Ten tweede wordt de techniek door Sloterdijk niet als iets negatiefs gezien, zoals tegenwoordig zo vaak het geval is.¹⁶ En tenslotte: Sloterdijk wil een open debat, ruimte voor een eerlijke discussie over de toepassing van ons huidige waardensysteem en onze technische mogelijkheden. Wat hem na alle aantijgingen in de pers restte was een vat vol ironie aan het adres van onze domheid die deze weg verspert. Zo wist hij geniaal de lachers op zijn hand te krijgen. Maar lachten wij niet om onszelf? Vermaakte de filosoof zijn publiek hier niet als de nar eertijds zijn koning? Subliem, dat is waar. Maar wat wordt de Koning, die wij als zijn Klant zijn, daar eigenlijk wijzer van?

Gaf hij ons een samenvatting van het gedachtegoed van de Frankfurter Schule? Nee. Gaf hij argumenten, waarom hij deze achterhaald vond? Ook dat niet. Gaf hij zijn visie op de mens en diens bestemming? In zekere zin. Daarvoor sloot hij opnieuw aan bij Heidegger. Deze ging namelijk in zijn filosofie niet uit van de vraag: 'Wer (was) ist der Mensch?' maar volgens Sloterdijk zeer terecht van 'Wo ist der Mensch?'. Alleen wilde hij diens uitspraak, dat de mens 'in der Welt sei' wat preciseren door te stellen: 'Der Mensch ist nicht nur in der Welt, er ist in einem Park, er ist ein Parktier'. En vervolgens improviseerde Sloterdijk er lustig op los: "Mensen kunnen het in de natuur niet uithouden. Zij die claimen dat wel te

¹⁶ Ik verwijs hier naar artikelen over 'De erfenis van de Utopie' van Hans Achterhuis en 'De ontdekking van de Hemel' van Harry Mulisch in GAMMA jrg. 5 nr. 6; jrg. 6 nr. 1; jrg. 6 nr. 2 resp. jrg. 4 nr. 6

kunnen, kan men doorgaans op een camping aantreffen. En dat is een bijzondere vorm van mensenpark. Juist de kamperende mens van de twintigste eeuw maakt het ruimteprobleem aanschouwelijk, want hij slaapt normaal gesproken zijn huis met zich mee. Duitse automobilisten kennen daar het Nederlandse voorbeeld maar al te goed van. Langzaam bewegen zij zich voort in zuidelijke richting, vaak op de linkerrijstrook. Daarmee demonstreren zij het fundamenteel antropologische theorema, dat de mens de plek waar hij zich bevindt bij zich heeft."

Hier werd de filosoof entertainer. De zaal hing aan zijn lippen, dronk zijn woorden in. Velen zullen zich echter later als bij een kater hebben afgevraagd: Werde hier niet het einde van de filosofie gedemonstreerd? Temeer, als zij zich nader bezinnen op Sloterdijks uitspraak: "Er is nooit een fascistische eugenetica geweest, wel een euthanasiepolitiek. De eugenetica was er hooguit zeer marginaal. Fascisten geloven niet in de nieuwe mens, want het wezen van de fascist is dat hij gelooft dat hij al is wat hij zou moeten zijn."

Mogen we nu werkelijk aannemen, dat Sloterdijk meent, dat de nazi's er als fascisten niet naar gestreefd hebben hun groep etnisch zuiver te maken, te houden en als zodanig uit te breiden? Niet alleen door euthanasie en sterilisatie van gehandicapten, misdadigers en zwakkeren, maar ook door 'fokprogramma's met genetisch zuiver materiaal' - denk aan Lebensborn¹⁷? Natuurlijk, de fascist is ervan overtuigd, dat hij superieur is aan anderen, maar dat sluit geenszins uit dat hij er niet voor zal waken zijn groep 'zuiver' blijft.

Wat bewoog Sloterdijk dan tot zo'n uitspraak? Mijn theorie is als volgt: Met zijn lezing in Elmau had hij de discussie willen openen over de toekomst van de mens en de plaats van de techniek daarin. Wat zijns inziens integer bedoeld was, werd onderuitgehaald door de aanval in de pers met termen als 'fascist', die alle grond misten. Indachtig het gezegde: 'Gegen die Dummheit kämpfen sogar die Götter vergebens' legt hij met een overdonderend taalspel deze domheid bloot. Hij laat ons lachen zonder dat wij aanvankelijk beseffen waarom. Wellicht hoopt hij, dat dit besef later komt. Zelf zegt hij er die avond over: "Ik heb mijn rede destijds in Elmau gehouden voor een publiek van theologen. Die konden mij niet misverstaan. Dat zijn verstandige, goed opgeleide mensen, die heel goed weten dat het een compliment is voor hun intelligentie wanneer men in zo'n harde terminologie met hen spreekt. Maar in een grote publieke ruimte ontstaat een ander klimaat. Dan ontstaat een hypertext, waarbij de lezer zelf zijn obscene voetnoten produceert. Want het is toch een lust een auteur te belasteren. Er is veel karakter voor nodig om dat na te laten, als het zo voor de hand ligt."

¹⁷ Vgl. Wolfgang Walter *Der Geist der Eugenik - Francis Galtons Wissenschaftsreligion in kulturhistorischer Perspektive* - Bielefeld 1983; en verder: Karl Heinz Roth (hrsg.) *Erfassung zur Vernichtung: von der Sozialhygiene zum Gesetz über Sterbehilfe* (1984)

Precies hier schuilt de reden, waarom ik dit stuk belangrijk vind om op te nemen in ons blad *GAMMA*. Wat in en na Elmau heeft plaatsgevonden is een machtsspel geweest. In ons vorige nummer (blz. 58) schreef ik: "Het grootste probleem van onze tijd wordt gevormd door het streven naar macht voor onszelf. Daardoor wordt de ander tekort gedaan. Uiteindelijk doen wij er het geheel mee tekort."

Er werden heel serieuze zaken aangekaart door Sloterdijk in zijn rede in Elmau. Maar in plaats van hem ook serieus daarin te nemen, rekende men hem af op het standpunt dat hij innam tegenover zijn onderwerp. Immers, had hij niet beweerd, dat wij een mensenpark zijn, een stelletje slaafse volgers, die hun natuurlijk elan waren kwijtgeraakt? En moest men de macht niet vrezen van iemand die als een herrezen Prometheus weer mensen wilde vormen? De onbewust gevoelde arrogantie van deze macht vroeg als het ware om te worden ontkracht. Sloterdijk had de verkeerde strategie gekozen om zijn belangrijke onderwerpen bespreekbaar te maken.

Geweld roept geweld op. Iedereen die het nieuws volgt weet dat tegenwoordig. Het is een inzicht, dat langzaam begint te groeien in de mensheid. Wanneer de mens in staat zal zijn dit inzicht om te zetten in de praktijk van zijn handelen, blijft voorlopig de vraag. Mensen ervaren het ook als geweld, wanneer men hen niet serieus neemt. Ook ontkenning roept dus geweld op. Daarmee is een deel van de reacties op Sloterdijks negatieve typering van de mens te verklaren. Dat mensen daarbij vooral naar de spreekwoordelijke stok grijpen om de hond te slaan, verklaart de filosoof zelf als begrijpelijk: "Want het is toch een lust een auteur te belasteren. Er is veel karakter voor nodig om dat na te laten, als het zo voor de hand ligt".

De kritiek bleek voor een deel te zijn aangezwengeld door Jürgen Habermas. En wat is er dan makkelijker om de 'Frankfurter Schule' dood te verklaren. Er is wellicht veel karakter voor nodig om dat niet te doen.

Maar de vragen blijven liggen. Er zijn een aantal onderwerpen die om een serieus debat vragen. Tot de kern hiervan lijkt mij te behoren of zich de mens inderdaad van zijn 'natuur' heeft losgemaakt. Ik denk eerlijk gezegd, dat we aan een nieuwe definitie van het begrip 'natuur' toe zijn. We hebben het begrip 'natuur' tot dusver te eng opgevat. Veronderstellen wij eens - met Teilhard - dat reeds in elk deeltje van de anorganische stof een greintje bewustzijn voorkomt. En verder, dat dit bewustzijn in sterkte gelijktijdig toeneemt met de complexiteit van de structuur. Dan maakt ook ons bewustzijn en alles wat daaruit voortkomt (zoals de techniek) deel uit van de natuur. De wet van complexiteit-bewustzijn, die door Teilhard werd opgesteld, is daarmee een natuurkundige wet. Teilhard zelf spreekt in dit verband van 'hyperfysica'.

Als een vogel een nest bouwt, zal geen mens in twijfel trekken dat we hier te maken hebben met een knap staaltje techniek. Deze techniek verklaren we uit de natuurlijke instincten van het dier. Ze is gebaseerd op overlevingsdrang. Doordat de mens qua complexiteit en bewustzijn op een hogere sport van de evolutionaire ladder staat, uit zich zijn overlevingsdrang ook in andere technieken. Het is goed om de natuur van planten en dieren enerzijds en de mens anderzijds wel van elkaar te onderscheiden maar geen strikte scheidslijnen daartussen aan te brengen.¹⁸ Wij zijn een meer bewuste voortzetting van soorten in de evolutie. Wat ons bindt met andere soorten is het bewustzijn en de drang tot leven, wat ons onderscheidt is de mate van zelfreflectie en daarmee vrijheid van keuze. Deze vrijheid wordt vaak beperkt door onze eigen soortgenoten. Ze doen dit ongetwijfeld vanuit een onbewuste drang zo beter te kunnen overleven. De vrijheid van Sloterdijk werd ingeperkt door iets wat uit deze drang bleek voort te komen. Angst voor de toekomst, voor teveel macht van anderen of ontkenning door anderen houdt ontwikkelingen tegen.

Ik schreef, dat dit gebeurt vanuit een 'onbewuste drang zo beter te kunnen overleven'. Dit lijkt in tegenspraak met de vaststelling die we maakten dat de mens de 'meest bewuste soort' tot dusver is. Die tegenspraak is maar schijn. De mens is weliswaar de meest bewuste soort tot dusver, maar niet elke mens is zich van alles evenzeer bewust en het bewustzijn van ons allen tezamen, van de mensheid dus, is nog in ontwikkeling. Dat betekent dat we op weg zijn naar een grotere mate van complexiteit-bewustzijn en daarmee van vrijheid. De harmonieuze vrijheid van wat eens genoemd werd 'onze natuurlijke staat' hebben wij in het paradijs verloren. De interpretatie als zou het eten van de boom van kennis iets zondigs geweest zijn is achterhaald. Het is de omslag naar het reflexieve bewustzijn, die met dit paradijsverhaal verwoord wordt. Door middel van het bewustzijn zullen wij die natuurlijke staat terugvinden en er bewuster dan ooit tevoren in kunnen leven.

Zoekend en tastend gaat de mens verder op zijn zoektocht naar de verloren harmonie uit het paradijs. Zoals de vogel zijn nest bouwt, zo bouwt hij met wetenschap en techniek aan zijn toekomst. De culturele evolutie is de voortzetting van de natuurlijke evolutie.

Een volgende belangrijke kwestie daarbij is, of de mens zichzelf bij zijn zoektocht in wetenschap en techniek geen beperkingen moet opleggen, en zo ja welke? Het is een vraagstuk van de ethiek. Safranski wil wetgeving op dit terrein. Hij voorspelt namelijk een ware renaissance van de eugenetica, gericht op het plannen van bepaalde menselijke kenmerken. Zijn vrees is, dat er via spermabanken en dergelijke een enorme toename van het gemaakte komt, terwijl we nu nog producten

¹⁸ Vgl. Ken Wilber 'No Boundary - Eastern and Western Approaches to Personal Growth', Shambala, Boston/London 1985

zijn van het toeval. Om het toeval erin te houden pleit hij voor een mensenrecht om niet gemaakt maar geboren te zijn. Sloterdijk vindt het toeval echter niet zo goddelijk, dat we het onder alle omstandigheden zouden moeten bewonderen. Laten we niet te vroom zijn, zegt hij, en te snel de grenzen van wat we kunnen verbeteren definiëren. Maar natuurlijk is het anderzijds duidelijk dat het volstrekt ontoelaatbaar is hele mensen te klonen of een racistische elitepolitiek te voeren.¹⁹

Het zal de lezer duidelijk zijn, dat het hier enkele losse opmerkingen betreft, die niet gefundeerd zijn op een duidelijk beeld omtrent de mens en zijn bestemming. De vraag 'Wie of wat is de mens?' is achterhaald volgens Sloterdijk. Wij kunnen het daarmee in zekere zin eens zijn vanuit de evolutiegedachten van Teilhard. Immers, de mens *is* niet, maar *wordt*. We kunnen nu de filosofische topologie van Sloterdijk volgen en vragen: 'Waar staat de mens in dit wordingsproces?' Het antwoord van Sloterdijk is - serieus geïnterpreteerd - op een te lage trap van bewustzijn omtrent zijn bestemming. Hij is nog te weinig autonoom, laat zich te veel leiden door trends in bijvoorbeeld economie en politiek, waardoor zijn eigen creativiteit wordt beknot. Hij wil niet Heidegger volgen en zeggen dat de humanisering door het christendom, het marxisme en het existentialisme opzettelijk tot deze verhuisdiering van de mens bijdroegen, maar wel dat het roer nu om moet. Hij roept denkers op het spel actief mee te spelen en een codex van antropotechnieken te formuleren. Wie niet meedoet, gaat aan zijn eigen steriliteit ten onder. In zijn ogen is de temmende werking van het humanisme niet meer opgewassen tegen de realiteiten van de 20ste eeuw. Die opvatting mondt in zijn rede uit in de vraag: 'Wie temt nog de mens als het humanisme als school van de mensentemming faalt?'

Zoals hierboven al werd gezegd, ontbrak in het hele debat een verwijzing naar een transcendente norm. Alles kan bespreekbaar zijn, al maken Sloterdijk en Safranski beiden een uitzondering voor klonen. Richtinggevend bij alle beslissingen die de mens neemt zal de bevordering en de vrije beslissing van de ander dienen te zijn. Op 20 november schreef Frits de Lange in Trouw onder de titel 'Been van mijn gebeente en vlees van mijn vlees': 'Maar moet men daarom het kloneren categorisch willen uitsluiten? Van de joodse ethicus rabbi Moshe Tendler las ik de uitspraak: 'Wijs me een jonge man die onvruchtbaar is en waarvan de familie is uitgeroeid in de Holocaust en die de laatste vormt in een genetische lijn en ik zou hem zeker klonen.' Er kunnen omstandigheden zijn, waarin kloneren niet bij voorbaat moet worden afgewezen. Al winnen we met kloneren de hemel niet, de techniek zou de hel van de menselijke conditie kunnen verzachten. We worden er niet onsterfelijk van, maar het leed van de sterfelijkheid - het leven buiten het paradijs zou ermee getemperd kunnen worden.' *(Reacties worden graag geplaatst)*

¹⁹ Geciteerd uit: Wim Boevink 'Kamperen met Heidegger', Trouw 01-05-2000

HET POSTHUMANE TIJDPERK

Henk Hogeboom van Buggenum

Hoe actueel de rede van Sloterdijk in Elmau was, werd weer eens duidelijk door de uitzending van het IKON op woensdagavond 17 en 24 mei jl. In twee afleveringen van het programma 'Werelden - Technocalyps' konden we zien, waartoe sommigen denken dat de techniek in de toekomst in staat is. De neurochirurg dr. Robert White, verbonden aan het ziekenhuis te Cleveland, Ohio, vertelde over zijn experimenten sinds 1963 in het laboratorium voor hersenonderzoek. Men is al in staat de hersenen van primaten buiten het lichaam in leven te houden. Het was zelfs al eens gelukt het hoofd van een aap te plaatsen op het lichaam van een andere aap en deze daarmee zeven dagen in leven te houden. Toen pas trad afstoting op. Het leek hem niet onmogelijk en zelfs wenselijk dat mensen met een ziek lichaam²⁰ in de toekomst hun hoofd zouden kunnen laten transplanteren naar een gezond lichaam. Hij was van mening dat het bewustzijn, de geest of de ziel zouden meeverhuizen. De auteur dr. Gregory Stock vatte het zo samen: "We kunnen straks welbewust mensen gaan ontwerpen, herscheppen."

Het geheim van het leven - zo werd gesteld - ligt opgeslagen in de DNA-code. Sinds 1990 is men bezig het totale menselijk DNA te ontcijferen. Dit zogeheten genoomproject hoopt men binnen enkele jaren te voltooien. Max More van het Extropy-Institute zei er het volgende over: "Genenmanipulatie is nabij. Ons lichaam is niet heilig, niet van God gegeven, maar puur toevallig. Er zit geen plan achter. Het is ethisch alleszins verantwoord om geconstateerde onvolkomenheden te verbeteren." Prof. dr. J.J. Cassimas, genetisch bioloog van de Katholieke Universiteit Leuven, zei de techniek nu al te gebruiken om via een virus ander DNA in de cel in te brengen. Theoretisch was dit helemaal geen probleem, de praktijk was nog wat moeilijk maar al doende leert men. Zo werd de weg geopend om het DNA van donororganen te wijzigen die anders zouden worden afgestoten. Omdat daardoor ook dierlijke organen voor mensen in aanmerking konden komen, bood dit een mooi perspectief. Gregory Stock dacht zelfs dat het mixen van DNA van verschillende biologische soorten tot nieuwe soorten zou kunnen leiden. Op de achtergrond gingen beelden voorbij van paardmensen (centaurussen), zeemeerminnen, mannen met vleugels en de olifantgod Ganesha. En neuroplastisch chirurg, dr. Joseph Rosen, bevestigde zijn woorden: In de toekomst zou het zeker mogelijk worden om het menselijk lichaam te veranderen, zodat het - ondanks zijn zwaarte - zou kunnen vliegen (U had hoop ik al geen aandelen in Schiphol). Hij vond dat het niet bij repareren moest blijven, maar dat we er een supermens van moesten maken. Uiteindelijk paste het lichaam slecht bij onze tijd met zijn hoge snelheden. Beter zou een skelet aan de buitenkant zijn, zoals het chitinepantser bij insecten. De kunstenaar Natasha More zag er wel iets in om het lichaam zelf

²⁰ Hij noemde als voorbeeld Stephen Hawking, de befaamde astrofysicus die door een spierziekte aan zijn rolstoel is gekluisterd en slechts via een spraakcomputer kan communiceren.

vorm te gaan geven. Zij dacht aan iets met een electronisch design, lichtgevende slangenmensen bijvoorbeeld.

Maar pas op! Er loert een gevaar. Voordat wij in staat zullen zijn de mens tot ongekende volmaaktheid op te krikken, heeft een concurrent hem al ingehaald. De ontwikkeling van de computer gaat sneller dan die van de mens. Hans Moravec (PH.D) van het Robotica Institute van de Universiteit Pittsburg en technologisch ingenieur Ray Kurzweil²¹ houden het erop dat de niet-biologische intelligentie ooit de overhand krijgt. In sommige dingen is de mens thans nog beter dan de computer, maar binnen 50 jaar heeft deze hem helemaal overvleugeld. De robotingenieur Marc Tiden bevestigt dit: "Computers hebben net als de mens een digitale code, kunnen dus tot leven worden gebracht. Onze hersenen zijn niet uniek, kunnen minstens worden geëvenaard." Op zijn laboratoriumdesk stappen zijn lerende keverrobots nog wat stakerig voort, maar wat wil je: We staan pas aan het begin. Ik had deze mensen graag willen vragen, waarom zij zo vrolijk aan hun eigen ondergang werken.

In het centrum voor neurotechnologie van de Universiteit van Zuid-Californië zien we echter de directeur T.Berger met een zegenrijke (?) computertoepassing bezig. Hij scant plakjes van de hersenen en brengt de inhoud ervan over op chips, die afwisselend uit laagjes siliconen en holografische lensjes bestaan, waartussen fotonen de impulsen doorgeven als waren ze neuronen. Deze chips kunnen hersencellen vervangen of aanvullen. Doordat zij ingenieus aan hersencellen worden verbonden groeien er dendrietten en axonen op, waardoor de informatiedichtheid aanzienlijk kan worden verhoogd. De Fransman dr. M. Bandry van hetzelfde instituut voorspelt dat het ene brein op deze wijze straks direct met het andere brein zal kunnen communiceren. En het leek hem wel wat, dat je de hele Encyclopedia Britannica zonder meer op zo'n hersenchip zou kunnen laden. (Een anglofiele Fransman! Is dat niet op zich al een vooruitgang?).

Maar er ligt nog meer moois in het verschiep. De nanotechnologie. Zij maakt het mogelijk om atomen één voor één te verplaatsen, op een andere plek in te voegen. Daarmee kunnen we alles, let wel alles, creëren wat we maar willen. We kunnen eiwitten samenstellen, voedsel maken, maar ook computers of robots die verbindingen leggen via één enkel atoom, de zogenaamde nanobots. Ze zijn zo klein als virussen en gistcellen, maar veel slimmer. Je kunt ze in de bloedbaan injecteren, waar ze zich kunnen voortplanten en als een schoonmaakploeg tumoren en dergelijke kunnen opruimen. Zoals gistcellen uit suiker alcohol maken kunnen zij bijvoorbeeld koolstof gaan veranderen in diamant, of voedsel produceren. Kortom, het wordt een sprookjeswereld.

²¹ Zie: Ray Kurzweil *The Age of Intelligent Machines* en *The Age of Spiritual Machines*, resp.1990 en 1999. Zie ook: Arie van der Zwan 'De mens als evenknie van de Schepper' (*Trouw* 28-08-99).

Gottfried de Purucker (1874-1942): Aspecten van de Occulte Filosofie

Uitg. Ankh Hermes f 69,50

Jermak de Wit

Aspecten van de Occulte Filosofie geeft de diepere filosofische en mystieke aspecten van de theosofische leringen. Samen met twee eerdere boeken van de Purucker vormt dit boek de driehoek van wijsheid die de aspirant kracht, begrip en visie verschaft. Het begint met een boeiende beschrijving van esoterische verwijzingen naar allerlei astronomische tijdperken.

Deze wiskundige archaïsche berekeningen die op de natuur zelf zijn gebaseerd zien in elke cyclus volgens hindoeïetemen tevens de dageraad en de schemering, die zo de volledige duur weergeven. Vervolgens de geografische en geopolitieke ontwikkelingen gedurende zeer lange tijdperken, waarin gesteld wordt dat Centraal Azië onze bakermat is. Dit alles volgens 'de Geheime Leer' van H.P. Blavatsky.

Het lijkt niet zinvol om al deze beweringen en stellingen te bediscussiëren, of zelfs maar in twijfel te trekken, maar ze te zien als een groot en oud gebied dat onze dagelijkse gedachtestroom wat meer inspiratie naar andere richtingen kan geven. Bijvoorbeeld naar gedachten zoals in de laatste alinea van blz. 25:

"Zelfzucht verijdelt haar eigen doeleinden. Ze grijpt en graait naar een duistere schaduw; en als de graaiende hand zich opent zit er niets in. Het is door te geven dat wij ontvangen; een vreemde paradox. Door te werken wordt de arm sterk. Door het hart te oefenen komt het edelste ervan tevoorschijn."

In dit boek komen hoofdstukken voor die maar moeizaam te lezen zijn; duidelijk esoterische stof die voor de 'ingewijden' is bestemd. Zoals de beschrijving van mensen rassen; 'wortelrassen en onderrassen', familierassen en nationale rassen. Als voorbeeld een citaat: "...Naarmate de tijd verstreek begon het vierde wortelras, dat toen in zijn 'Kaliyuga' was, steeds meer de 'facilis descensus averno' te gaan, de gemakkelijke afdaling naar de hel; maar tegelijkertijd incarneerde een groter aantal verder gevorderde menselijke monaden, waardoor het aantal leden van het vijfde wortelras van toen dat in zijn geboorteweëën verkeerde, voortdurend groeide. Deze mensen werden tijdens het vierde wortelras afgezonderd. De natuur begunstigde hen, wat niet noodzakelijk betekent dat ze het heel gemakkelijk hadden; maar de natuur begunstigde hen. Zij waren de begunstigde leerlingen van het lot; omdat ze al die voordelen hadden verdiend ontvingen ze speciale leiding, speciale hulp en speciaal onderricht, grotendeels onbewust, behalve voor de hoogsten onder hen. Waarom? Omdat ze het nodig hadden.

De rest van het vierde wortelras ging eenvoudig bergafwaarts en ging met elke duizend jaar sneller omlaag. Maar deze bevoorrechten, de door het lot begunstigde

mensenkinderen, werden geholpen, geleid, beschermd en beschut - zoveel mogelijk beschermd - omdat ze dat verdienden door hun voorafgaande evolutionaire pogingen hogerop te komen; en omdat zij de zaden waren van het komende vijfde wortelras; ons huidige. Ze waren in hun satya-yuga, het eerste en het langste."

Hierbij vraag ik mij af of daar werkelijke betekenis in is, gesteld tegenover de verbluffende eenvoud van het 'ware': de mens hoeft maar in zuivere en open verwondering naar het leven te kijken om dat te kunnen ervaren. Maar vooral komt, dit lezend, in mij het beeld op van mensen als niet authentieke schapen.

Op blz. 68 staat: "Toch is zelfs nu nog de glans van de ondergaande zon in de zogenaamde kerk van Christus te vinden; nog steeds is er iets aanwezig van het oorspronkelijke aroma uit het hart en het hoofd van die grote godmens - op zijn minst iets dat werkelijk bestaat - een zweem van hogere en edeler dingen dan de puur materiële denkbeelden van de verblinde wereld om ons heen!"

Overigens zie ik directe parallellen, zowel in vorm als inhoud, met de bekende lezingen van Jiddu Krishnamurti, en dat doet wat mij betreft weldadig aan.

In het stuk over eucharistie; eenwording met het goddelijke, stelt de P. een viervoudige hiërarchische lijn voor: "de volledige en de in mindere mate volledige; ofwel de Boeddha/Christus, de mahatma, de groten uit de geschiedenis, en op het laagste niveau de 'chela's', hetgeen wij allen min of meer kunnen worden. En omgekeerd; de evolutie van samenstellende monade tot mens, een god, een supergod, enzovoort, steeds opklimmend langs de ladder van het leven maar nimmer volkomen omdat die godheid grenzeloos is."

In vergelijkbare orde van grenzeloosheid is het tot in extenso behandelen van alle pagina's van dit boek, ik zal mij daarom beperken tot enkele in het oog springende punten. Een in dit verband interessant citaat: "Een van de moeilijkheden waarmee een theosoof heeft te kampen is dat hij eraan moet denken dat hij zelf een reeks uiterst technische termen gebruikt die hij, en anderen zoals hij wel begrijpen, maar die iemand die geen theosoof is en de theosofie niet heeft bestudeerd, niet begrijpt, en daarom de helft van de tijd niet weet waarover de theosofische spreker het heeft."

Derhalve vind ik in dit boek verschillende punten die ik bestrijdbaar acht. Bijvoorbeeld de wet van karma, van oorzaak en gevolg. Gesteld wordt dat alles in het heelal werkt volgens wetten, zonder toeval. Dat mag zo zijn, maar de mens heeft zijn intuïtieve inspiratie en is zo de belangrijkste factor van het toeval.

Ook het bekende onderwerp 'reïncarnatie' wordt volgens deze gedachtegang behandeld, waaruit ik opmaak dat ook dit begrip onderhevig is aan determinisme, en dat zo de onbegrensdeheid van de geest in 'hokjes' wordt gedacht.

Mij lijkt het vertrekpunt: 'elke mens is uniek en derhalve onherhaalbaar', het enig juiste te zijn, en dat diens mogelijke nalatenschap een geestelijke potentie is die wel en niet bestaat, afhankelijk van de acceptatie door het nageslacht; enigszins vergelijkbaar met de potentie van electriciteit; die is er pas wanneer contact tot stand komt. Vervolgens wordt gesteld dat iets van de gestorvene zoekt naar een nieuw onderkomen en al zoekende een keuze maakt via welke ouders het zal incarneren. Ook deze gedachte moet ik bestrijden met het argument dat elke conceptie een pure en volkomen nieuwe ziel is, daarom ook een volkomen nieuw lichaam met (weliswaar) genetische kenmerken heeft en tegelijk een deeltje is van de voortdurende stroom van veranderingen.

Op blz 134 begint een buitengewoon interessante verhandeling over de mogelijke ouderdom van monumenten uit het verre verleden, zoals de piramiden, niet slechts die van Egypte, de beelden van het Paaseiland, Stonehenge, en ook grottekeningen, daarnaast over het bestaan van een schitterend groen en vruchtbaar land bedekt met steden in Centraal-Azië, waar nu dat gehele gebied dor en stenig is. Een verleden, vele malen ouder dan nu door door wetenschappers wordt aangenomen. Theorieën die enigszins doen denken aan sommige uit 'de Dageraad der Magiërs' van Pauwels en Bergier.

Een groot deel van het boek bevat vragen en antwoorden, helder geformuleerd, maar waar ik enige moeite mee heb is - en de Purucker benadrukt het zelf - "Onze theosofische filosofie is zo strikt logisch, het laat weinig of geen ruimte voor fantasie." Het grote probleem bij het samenstellen van kunstmatige breinen is dat 'de mens' niet strikt logisch is, dus het welslagen van die actie is gelukkig nog (oneindig) ver weg. Het aardige aspect van wetten en bepalingen is, dat er ruimte is tussen de regels; dat maakt het leven leefbaar.

Ik wil deze recensie besluiten met de tekst op de achterkant van het boek: "Aspecten van de Occulte Filosofie behandelt een breed scala van onderwerpen die iedere onderzoeker van de verborgen kant van het heelal en de plaats van de mens daarin zullen interesseren. Er wordt diep gegraven in de leringen van de klassieke oudheid en de tradities van India, en geput uit Hebreeuwse, Perzische en andere bronnen. In korte artikelen wordt steeds een facet van de tijdloze wijsheid belicht. Onderwerpen die op het eerste gezicht nauwelijks samenhang lijken te hebben, blijken dan juist integrale delen te zijn van een allesomvattende filosofie. Mensen, Boeddha's, planeten, zonnen en melkwegstelsels zijn alle met elkaar verbonden en in essentie één. Geboorte en Dood vormen stadia in de geestelijke evolutie van elk van hen.

VAN DE BOOSHEID EN DE TROOST

Ab van de Wal

Hoe kan men mensen troosten, die - zoals bij die afgrijselijke ramp in Enschede - hun leven in één klap door verlies van dierbare familieleden of bezittingen in een puinhoop zagen veranderen. In hun machteloze verdriet zijn zij immers geneigd naar schuldligen te zoeken en zich in hun boosheid vast te bijten. Ik denk, dat de meer dan honderdduizend mensen die in een stille tocht van hun solidariteit met de slachtoffers blijk gaven voor hen een geweldige troost betekenen. Er is - hoe verschrikkelijk dit wellicht ook mag klinken - door deze ramp een golf van bewustzijn ontstaan, die hun leven zijn zin teruggeeft. Na deze ramp is Nederland niet meer hetzelfde. Men zal nauwkeuriger gaan opletten of anderen zich wel aan de regels houden, niet te slordig zijn met bestaande afspraken, waarschuwingen serieuzer nemen. Men zal zich ook bezinnen op de werkelijke waarden van het leven. Wellicht zullen er hier en daar mensen opstaan, die erop wijzen, dat die 300 miljoen gulden die er jaarlijks op Oudjaar de lucht in wordt geknald ook beter hadden kunnen worden besteed. Er zijn nog zoveel mensen in de wereld die van voedsel en veiligheid zijn verstoken. Solidariteit met anderen verrijkt. Als dat besef groeit zijn de doden niet voor niets gestorven. Onze boosheid verandert erdoor in mededogen.

Natuurlijk zijn er altijd sceptici, die beweren dat de mens niets van rampen leert. Als men echter goed geluisterd heeft naar al die deskundigen die de afgelopen tijd op ons scherm zijn langsgelopen, dan wordt deze bewering duidelijk geloofstraft. Er is heel veel geleerd van de Bijlmerramp. De mensen worden nu veel beter vanaf het begin al door allerlei hulpinstanties bijgestaan bij het verwerkingsproces. Dit is onze grote troost. De geschiedenis heeft een zin. Hoewel met hele kleine stapjes en met grote offers wordt de mensheid wijzer. We gaan onze afhankelijkheid van elkaar en daardoor de machteloosheid van de enkeling tegenover het grote geheel steeds beter onderkennen. De stoet van honderdduizend mensen doet ons iets. Niet alleen de ervaring van schoonheid leidt tot ontroering. Ook de ervaring één grote gemeenschap te zijn. Dat is onze grootste troost. We staan wat dat betreft nog maar aan het begin. Hopelijk hebben we geen grotere rampen nodig om ons één grote wereldgemeenschap te gaan voelen.

Als een piraat, die de wereldzeeën van kennis en kunst afschuimt, zoekt Wim Kayzer in zijn programma 'Van de Schoonheid en de Troost' zondagsavonds op de VPRO een antwoord op de vraag hoe troost mogelijk is als alles eindigt met de dood, ja zelfs onze planeet, ons heelal een koude dood zal sterven. Hij is bijna verbaasd mensen tegen te komen, die daarin niet geloven of dit zelfs met tegenargumenten kunnen ontzenuwen. Eén stroming in de wetenschap van de fysica, de kosmologie en de evolutiebiologie gaat er namelijk vanuit, dat de mens *geen* toevalsverschijnsel in de evolutie is. Zij stelt: Als de massa van het electron een fractie meer of minder groot was geweest, zou de ontwikkeling van leven niet

hebben kunnen plaatsvinden, dus ook de mens niet zijn ontstaan. De evolutie is gericht op de ontwikkeling van het bewustzijn, waarvan de mens thans het hoogtepunt vormt. Het leven van iedere mens heeft zin. Deze zin bestaat erin, dat hij ervoor zorgt dat het bewustzijn steeds groter wordt. Het bewustzijn? Waarvan? Deze vraag kunnen we in verband zien met Enschede en haar beantwoorden met: het bewustzijn van onze afhankelijkheid als mens van onze Schepper. Bij dat besef gaan we anders om met de dingen om ons heen. Met onze medemensen, met ons milieu, met onze eigen verantwoordelijkheden. Op dat besef kan pas goed een 'ethiek' of een 'moraal' worden opgebouwd. Een ethiek, die uitgaat van de mens zelf, is veel minder betrouwbaar. Immers, er zijn talloze mensen, die ervan overtuigd zijn dat de enige zin van het leven ligt in het hier en nu. Zij zullen daar dan ook alles voor zichzelf uit proberen te halen wat erin zit. Dat is het uitgangspunt voor hun moraal. Meestal tref je deze moraal aan bij mensen, die zichzelf door allerlei omstandigheden redelijk onafhankelijk van anderen kunnen opstellen. Het zijn de sterkeren in onze maatschappij. Ze zijn intelligent, goed gebekt, bestudeerd, welgesteld door eigen inspanningen of door erfenis.

Leon Lederman is zo iemand. Hij is professor in de kernfysica, Nobelprijswinnaar. Hij is voormalig directeur van de deeltjesversneller FERMI in Batavia bij Chicago. Anders dan velen van zijn collega's kan hij zeer goed uitleggen. Hij wordt door Wim Kayzer een geboren leraar genoemd. Het is een genot naar hem te luisteren. Hij heeft humor en beschikt over zelfspot. Gevraagd hoe hij de uitreiking van de Nobelprijs had ervaren, zei hij bijvoorbeeld: "Ik kan dit al mijn vrienden aanraden. Te beseffen dat ze allemaal geloven dat je een groot wetenschapper bent en dat de koning en de koningin van een vreemd land iedereen laat optrommelen om speciaal voor jou een groot feest te organiseren."

De vraag of wij als mens een bijzondere plaats in de schepping innemen, moge volgens hem interessant zijn, maar behoort niet tot de wetenschap. Letterlijk zei hij: "Het antropisch principe klinkt door in een aantal speculatieve aspecten van de kwantumtheorie, bijvoorbeeld rond de kwestie van de subjectiviteit van de waarnemer bij experimenten. Het is wel interessant om dat aan te stippen, ja. Dat we er niet geweest zouden zijn als de massa van een elektron enigszins van de huidige zou afwijken. Maar toch, nee, ik denk dat wij een toevallig product zijn van de schei- en natuurkunde. Wij zijn niet speciaal. Ik hoor tot de copernicaanse school, volgens welke de mens het niet verdient om het middelpunt te zijn van het universum. Hij bewoont een piepklein plekje op een onbeduidende planeet in een relatief onbelangrijk sterrenstelsel temidden van miljoenen andere sterrenstelsels. Ik geloof niet dat we een rol spelen in de schepping. Het toeval bestaat uit de asymmetrie tussen materie en antimaterie. DNA moest wel voortkomen uit al die miljarden processen in de vijf miljard jaar van de evolutie van leven op onze planeet."

Veel troost valt er niet te putten uit zo'n wereldbeeld.

Pro-GAMMAatjes

- **Vrijdag 16 juni - Conferentie 'Ervaring en Openbaring'**. Plaats: de Pleinzaal, Parade 23, 's Hertogenbosch. Aanleiding voor deze conferentie is de verschijning van het boek van Jan van Bijsterveldt en Laurens van Vroonhoven, dat de levens beschrijft van 19 mannen die op 11 juni 1960 door mgr. Bekkers tot priester zijn gewijd. **Uit het programma:** 10 uur aankomst; 10.30 uur: Inleiding op het thema door mgr. Bluysen; 11 uur: Aantekeningen bij project *cours '60* door L. v. Vroonhoven; 14.00 uur: Forum o.l.v. Bart Verreyt met Sjef Martin, Peer Verhoeven, Frank van Helmond. Discussie tot 16.15 uur. **Opgave: vóór 11 juni** door overboeking op bankrekening 92.34.30.512 van Uitg. DAMON, Leende, van f 65,- (deelname + lunch, toezending boek, vooraf) of f 50,- (zonder lunch), f 40,- (geen boek). Inl. tel. 040-206 52 88
- **Zomercursussen: Stichting Filosofie Oost-West (FOW) onder de titel 'Contrasten Oost-West: 31 juli-4 augustus.**
Internationale School voor Wijsbegeerte (ISVW): **26-30 juni** 'Identiteit en diversiteit' over de multiculturele samenleving. En: **17-21 juli** 'Tussen behoefte en verlangen': de mens volgens Emmanuel Levinas. Eveneens van **17-21 juli** 'Sokratisch gesprek': het ontdekken van je eigen wijsheid. Van **24-28 juli** 'Les Fleurs du Mal' - over grensgevallen in filosofie, kunst en cultuur. Eveneens van **24-28 juli** 'Het lichaam' zoals dat in de geschiedenis van de filosofie naar voren komt. Van **31 juli-4 aug.** Spinoza. Van **7-11 aug.** 'De hogeschool der zintuigen' en tevens 'Levenskunst en Verantwoordelijkheid'. Van **14-18 aug.** Bela Bartok en ook van **14-18 aug.** 'Filosofisch denkgereedschap' door Paul Wouters a.h.v. diens gelijknamige boek. Van **21-25 Aug.** 'Om een lange totale genadige zomer' over de eigenschappen van klank en ritme in de poëzie, toegesneden op de gedichten van Y. Né. Alle cursussen beginnen op maandag om 10.30 en eindigen na de lunch op vrijdag. Prijs: f 375,- (+ f 495,- volpension hotel-conf.oord De Queeste, Leusden). Inl.: tel.: 033-42 27 200; fax: 033- 46 50 541 of e-mail: info@isvw.nl
- **Wereldbeelden doen ertoe!** Zingeving en duurzame ontwikkeling in beleid, arbeid en onderwijs. **Woensd. 21 juni, aanvang 9.30 uur. Plaats IONAggebouw, Landgoed De Reehors, Driebergen.** Deelname f 270,- (voor instellingen, bedrijven), f 145,- (ideële organisaties), f 70,- (studenten). De Stichting Innovatie Netwerk International (INI) biedt een ochtendprogramma met als spreker prof. dr. K. van der Wal, gevolgd door een paneldiscussie en 's middags: I. **Seminar beleid en bestuur.** Hoe kan creativiteit in beleidsontwikkeling en bestuur duurzame ontwikkeling dichterbij brengen? II. **Seminar arbeid en organisatie:** Voor welke uitdaging staat het bedrijfsleven met een mission statement waarin duurzame ontwikkeling is opgenomen? Wat betekent dit voor de mens in de organisatie? III. **Seminar Onderwijs:** Kan de

interculturele dialoog bijdragen aan duurzame ontwikkeling en hoe kan deze dialoog 'n vaste plaats krijgen in het primair, voortgezet en hoger onderwijs? De dagvoorzitter is Jacobine Geel, IKON. Info: Ruusbroec 0343-511520.

- **Cursusprogramma Vereniging Woodbrookers, Barchem.** Inlichtingen en aanmelding: tel. 0573-441734. Prijs voor elk van de cursussen f 300,-
Cursus nr. 10: 'Russisch' weekend. Prof. dr. Ton Lathouwers, em. hoogle-
raar Russische letterkunde (Leuven) en zen-leraar in de Rinzaï-traditie zal in
twee lezingen spreken over de religieuze thematiek in de Russische literatuur.
Onder de titel 'Niemand heeft ooit God gezien' zal drs. A.E.J. Kaal, em.
remonstrants predikant, iets vertellen over functies en betekenis van iconen.
Begin: vrijdag 1 sept. om 19.30 uur **einde: zond. 3 september** na de lunch

Cursus nr. 11: Hammarskjöld. Monica Bournan zal binnenkort promoveren
op Hamrnarskjöld. Zij heeft ervaring met meditatieve gesprekskringen waar
teksten uit diens dagboek 'Merkstenen' tot uitgangspunt dienen en zal ons
inleiden in het rijke innerlijk leven van Hammarskjöld. Het weekend wordt
ingeleid met een video over leven en werk van Hammarskjöld. Literatuur:
'Merkstenen' èn 'De langste reis is de reis naar binnen' van Jurien Beumer.
Begin: vrijd. 22 sept. om 19.30 uur, **einde: zond. 24 sept.** na de lunch.

Cursus nr. 12: Beloofd geluk vergelijken. Begonnen wordt met de bijbel.
Deze wordt belicht op vragen van zingeving en zinvinning. Zaterdagmorgen
vindt kennismaking plaats met Deepak Chopra, o.a. via 'De zeven spirituele
wetten van Succes'. 's Middags volgt 'A Course in Miracles'. 's Avonds staat
centraal de Bhagavad-Gita, de 'bijbel' van de hindoes. Een selectie van tek-
sten uit de Gita zal worden uitgereikt. Zondagmorgen worden conclusies ge-
trokken. Het geheel wordt verlevendigd met videofragmenten. De cursus
wordt gegeven door drs.T. Doesburg. Hij is emerituspredikant van de SOW-
kerk te Leiderdorp. Hij wijdde zijn doctoraalstudie aan het Nieuwe-Tijds-
denken en geeft lezingen en cursussen over huidige antwoorden die buiten de
traditionele geloofssystemen gegeven worden op de vraag naar de zin van het
leven. **Begin: vrijd. 13 okt.** om 19.30 uur; **einde: zond. 15 okt.** na de lunch

Cursus nr. 13: Mystiek een doorbraak. Is mystiek nog een beleefbare
werkelijkheid in een wereld waar snelheid, succes en rationele zakelijkheid de
toon schijnen aan te geven? Niet alleen door erover te praten, maar ook door
middel van oefening en spel zal door de inleiders mevr. drs. E. Hensen en
prof. dr. A. Jelsma. de mystiek herkenbaar en beleefbaar worden gemaakt als
rust- en inzichtgevende component van ons leven. **Begin: vrijdag 17 novem-
ber** om 19.30 uur; **einde: zondag 19 november** na de lunch.

Cursus nr. 14: Niet meer dan een beetje geloven? In maart '99 verscheen
"Een beetje geloven" met 13 bijdragen over verschillende aspecten van vrij-

zinnig christendom. De hoofdstukken eruit zullen elk door een groepje worden bestudeerd. In plenaire bijeenkomsten worden de bevindingen erover uitgewisseld. De deelnemers krijgen tevoren een bundel samenvattingen van alle hoofdstukken met toepasselijke vragen toegestuurd. Lichtere onderdelen in het programma zullen niet ontbreken! Begeleidster: Mevr. A.C. Kaat-de Jong, oud-voorgangster van de afd. Ede van de Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB. **Begin: zaterdag. 16 dec.** 14.30; **einde: 18 dec.** na het ontbijt.

- Van **20-22 oktober** a.s. zal in het 'amphithéâtre du CNRS', 3 rue Michel-Ange, 75016 Paris, een conferentie plaatsvinden van de 'Association des Amis de Pierre Teilhard de Chardin' onder de titel: 'Temps nouveaux, nouvelles problématiques'. Opgave via onze redactie is mogelijk.
- **Pierre Teilhard de Chardin 'Un message d'espérance pour le monde à venir'**. Deze video, gemaakt door de Franse 'Association' om het gedachtegoed van TdC meer bekendheid te geven, is voor 100 FF op deze conferentie verkrijgbaar. Daar ons bestuur op de conferentie aanwezig zal zijn, kunt u eventuele bestellingen aan ons redactieadres opgeven.
- **De studiegroep Teilhard de Chardin Delft:** 23 sept. 13.00 uur Remonstrantse Kerk, Oude Delft 102-104. Onderwerp: '**Het heimwee naar het front**', (Spectrumreeks Bibliotheek Teilhard de Chardin, deel 15). Graag geven wij gevolg aan het verzoek van de voorzitter van de studiegroep, drs. Paul Revis, onze abonnees nog eens op deze studiegroep attent te maken. Nieuwe leden zijn altijd welkom. De bijeenkomsten vinden plaats op elke vierde zaterdag van de maand. U wordt verzocht zich van tevoren even aan te melden bij Nike van der Wenden, tel. 070- 347 51 73.
- Een prachtig blad voor ouders en grootouders is **EDUCARE**. Vanuit een holistisch mens- en wereldbeeld geeft Educare inzichten en ervaringen door van ouders, onderwijsgeevenden en therapeuten over leren, opvoeden en samenleven met kinderen, spiritualiteit en nieuwe onderwijsvormen en opvoedingsprojecten. Met elk kwartaal actuele informatie over nieuwe ontwikkelingen, cursussen, literatuur en congressen in binnen- en buitenland. Het blad verschijnt 4 maal per jaar. Een abonnement kost f 50,- Als welkomstgeschenk geeft het een korting van f 10,- of één gratis nummer. Tel. 055-521 46 60.
- **Danah Zohar**, de schrijfster van de Aulapaperback 186 'Het Quantum-zelf' (1990), een boek dat besproken is in *GAMMA* jrg. 4 nr. 6, is een van de vele inspirerende wetenschappers die van **21-28 oktober** de conferentie 'Soul in Education' in Findhorn, Schotland, verzorgen. Tot 1 juli kunt u nog voordelig boeken voor £ 450,- (incl. overn./maaltijden). Tel. + 44 (0)1309 67 36 55.